

Д. В. Бібіков

ЧОВНИ ТА ЇХНІ СИМВОЛИ В ПОХОВАЛЬНОМУ
ОБРЯДІ ПІВДЕННОРУСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

У статті виділено низку поховань з території Південної Русі, здійснених у човнах або з їхніми символами. Аналізуються особливості даного обрядового елемента та його семантика, етнокультурна і соціальна належність похованих тощо.

Ключові слова: епоха вікінгів, Південна Русь, поховальний обряд, захоронення в човнах, лодійні заклепки.

Вступ. Сучасний стан проблеми. Обряд поховання в човнах традиційно є однією зі стереотипних «візитних карток» доби вікінгів. Широкому загалу він став відомим завдяки «Записці» Ахмеда Ібн-Фадлана про подорож на Волгу в 921—922 рр. Одне з центральних місць у творі відведено детальному опису спалення в лодії одного з ватажків русів, у яких більшість сучасних дослідників убаचाє скандинавів. Також згадано невеликий човен, зроблений для захоронення «бідняка» (Ковалевский 1956, с. 143—146). У другій половині XIX ст. відомості арабського мандрівника отримали підтвердження завдяки археологічним знахідкам багатих поховальних кораблів у Норвегії — Тунського, Гокстадського, Осебергського та ін. — хоча вперше човни в могилах були знайдені ще наприкінці XVII ст. (Stenberger 1971, s. 605). Крім Скандинавських країн, подібні комплекси були розкопані в Ісландії, на Британських островах, у французькій Бретані, Північній Німеччині, Естонії, материковій Фінляндії та на Аландських островах. На сьогоднішній день у Північній Європі відомо близько півтисячі поховальних човнів: від одnodеревок до великих воєнних суден (Müller-Wille 1974, p. 187). Символами човнів виступали кам'яні викладки та могильні ями

відповідної форми. Схожий семантичний сенс могли нести зображення кораблів на так званих «картинних» рунічних каменях із острова Готланд, де власне самих поховальних човнів досі не виявлено (Прайс 2021, с. 237). Картину доповнюють численні згадки підпалених поховальних суден, відправлених у море (тобто — археологічно «невловимих») в едичній поезії, англосаксонському епосі та ісландських сагах.

Невдовзі після знаменитих відкриттів у Норвегії, поховання в човнах були виявлені й на території Східної Європи. Ще М. Є. Бранденбург відніс одне з розкопаних ним поховань Південного Приладожжя до числа «варязьких» на підставі знахідок лодійних заклепок і речей «скандинавських зразків» (Бранденбург 1895, с. 91—92). Подібним чином В. І. Сізов припустив, що знайдені ним у двох курганах Гньоздівського могильника заклепки можуть вказувати на обряд спалення в човні, широко відомий за скандинавськими матеріалами (Сізов 1902, с. 68, 77). Однак, радянські археологи почали відкрито говорити про гньоздівські поховальні лодії та їх етнокультурну належність лише через сім десятиліть (Авдусин 1972, с. 167; Авдусин 1974, с. 76, 82; Булкін 1975, с. 137—138). Г. С. Лебедев указав на аналогічні захоронення в урочищі Плакун у Старій Ладозі (Лебедев 1974). Окремі праці присвятила давньоруським похованням у лодіях відома норвезька археологиня А. Стальсберг (Стальсберг 1998a; 1998b). Серед останніх робіт варто виділити статтю П. Є. Сорокіна (Сорокін 2018).

Як не дивно, матеріали Південної Русі в усіх зазначених розробках практично ігнорувалися. Так, А. Стальсберг писала, що поховань із заклепками південніше Гньоздова нема (Стальсберг 1998b, с. 281), хоча ще Д. І. Бліфельд від-

мічав подібність заклепок, виявлених ним на Табаївському могильнику, знахідкам із Гньоздова (Бліфельд 1955, с. 18). Найповніший перелік поховань у човнах (Білогородка, Китаїв без номера) і з лодійними заклепками (Шестовиця № 9, 23, 33; Табаївка № 1) в Середньому Подніпров'ї навів у своїх працях О. П. Моця (Моця 1987, рис. 31, с. 118—119; 1990b, с. 91—94). Проте, в текстах публікацій ці матеріали подано досить побіжно. Зовсім мимохідь лодійні заклепки з Шестовиці згадані у вузькоспеціалізованій праці П. Є. Сорокіна (Сорокин 2018, с. 236, рис. 2).

Між тим, побутування розглядуваного обряду на території Середнього Подніпров'я, на думку низки дослідників, відображене навіть у відомому літописному сюжеті про закопування древлянських послів разом із лодією за наказом княгині Ольги (Боровский 1982, с. 91). У цій статті ми вперше спробуємо всебічно проаналізувати та узагальнити наявні дані про південноруські поховання з човнами та їх символами. При її підготовці в доповненому та скоригованому вигляді використано доповідь автора на конференції 13 листопада 2020 р., тези якої опубліковані (Бібіков 2020).

Критерії виділення поховань у човнах.

Оскільки самі залишки давніх плавзасобів у похованнях зберігаються лише у виняткових випадках, здебільшого на наявність судна або його частини можуть вказувати згадані вище знахідки залізних заклепок. При виділенні подібних комплексів у наукових колах виникають певні суперечки стосовно призначення кріплень і мінімально необхідної їх кількості. Окрім деталей клінкерних суден, типологічно подібні заклепки застосовувалися для скріплення скринь, возів, саней, щитів тощо. Безсумнівно лодійними прийнято вважати «якореподібні» заклепки, що мають шайбу з загнутими донизу краями (Müller-Wille 1970, s. 41; Gräslund 1980, p. 56). Утім, дедалі частіше скандинавські дослідники схожим чином атрибуують і більшість екземплярів із прямою шайбою (Стальсберг 1998a, с. 362; 1998b, с. 277—279). Ще більш справедливим такий висновок вважаємо стосовно давньоруських територій, де достовірних прикладів використання в поховальному обряді возів або саней не зафіксовано. Також однією з характерних ознак наявності човна в похованні може виступати різна довжина заклепок: при виготовленні скрині чи воза кріплення мали б бути однакового розміру (Larsson 2007, p. 55).

Автор фундаментальної монографії, присвяченої захороненням даного кола, німецький учений М. Мюллер-Вілль, пропонував вважати достовірними похованнями в лодіях лише комплекси, в яких знайдено понад 100 заклепок, а ймовірними — ті, в яких вони містяться у кількості від 50 до 100 (Müller-Wille 1970, s. 41). Д. А. Авдусін узагалі розглядав наявність у по-

хованні менше сотні подібних предметів лише як символ лодії (Авдусин 1974, с. 83). Проте, й цифра в 50 заклепок виглядає надійним індикатором захоронення в судні. Така кількість кріплень дозволяє виключити дрібніші предмети; водночас доведено, що для будівництва малого судна цього було достатньо (Anderson 1963, p. 6, 22; Kivikoski 1963, s. 65; Gräslund 1980, p. 55; Стальсберг 1998a, с. 362).

Незначну кількість заклепок у поховальному комплексі пояснюють то використанням корабельних дощок для розпалювання кострища (стосовно кремаційних захоронень; Lindqvist 1958, s. 110; Кулаков 1999, с. 217, 248), то символічним покладенням таких дощок до могили (Larsson 2007, p. 53), то застосуванням у поховальному обряді однодеревок із нашивними бортами (Сорокин 2018, с. 237, 248). На деяких могильниках, наприклад — у Лунді та Бірці, дійсно зафіксовані поодинокі випадки вторинного використання деталей човнів при зведенні поховальної споруди (Gräslund 1980, p. 34; Larsson 2007, p. 53). Певна кількість заклепок могла втрачатися під час кремації на стороні, про що мова піде нижче. Крім того, в ролі поховальної споруди могла виступати лише частина (половина) човна, розрубаного на шматки. Зрідка подібні комплекси зустрічаються на некрополях різних районів Скандинавського півострова, таких як Каупанг (Південна Норвегія), Туна в Альсіке (Уппланд), Фозі (Сконе) (Burenhult 1971, s. 44), проте А.-С. Грьослунд трактує всі ці «напівчовни» як залишки однополосових саней саамського типу («акја») (Gräslund 1980, p. 25—26, 56). Нарешті, Г. С. Лебедев вважав однією з головних ознак поховань у суднах із Бірки овальну форму кострищ (зі співвідношенням діаметрів від 0,5 до 0,8), не зважаючи на те, що заклепки були знайдені лише менш, ніж на половині з них (Лебедев 1970, с. 185). Тому, на думку П. Є. Сорокіна, єдиних критеріїв виділення захоронень даного кола не існує взагалі; в кожному конкретному випадку необхідний диференційований підхід (Сорокин 2018, с. 239). Враховуючи все розмаїття як конструкції самих суден, так і пов'язаних із ними форм поховального обряду, доводиться погодитись із подібним висновком і саме за таким принципом розглядати південноруські захоронення з лодійними заклепками.

Поховання із залишками човнів-довбанок і комплекси з сумнівною атрибуцією. Відразу треба зазначити, що приклади поховань у суднах на території Південної Русі дуже нечисленні (рис. 1), до того ж, більшість із них не отримала в літературі однозначної оцінки. Останнє стосується кремаційного захоронення з розкопок 1976 р. в Білогородці, здійсненого, на думку авторки робіт, в невеликій довбанці, вміщеній до овальної ями (рис. 2). Про це, за її словами, можна говорити завдяки наявності глиняних вальків, які нібито дозволили зберег-

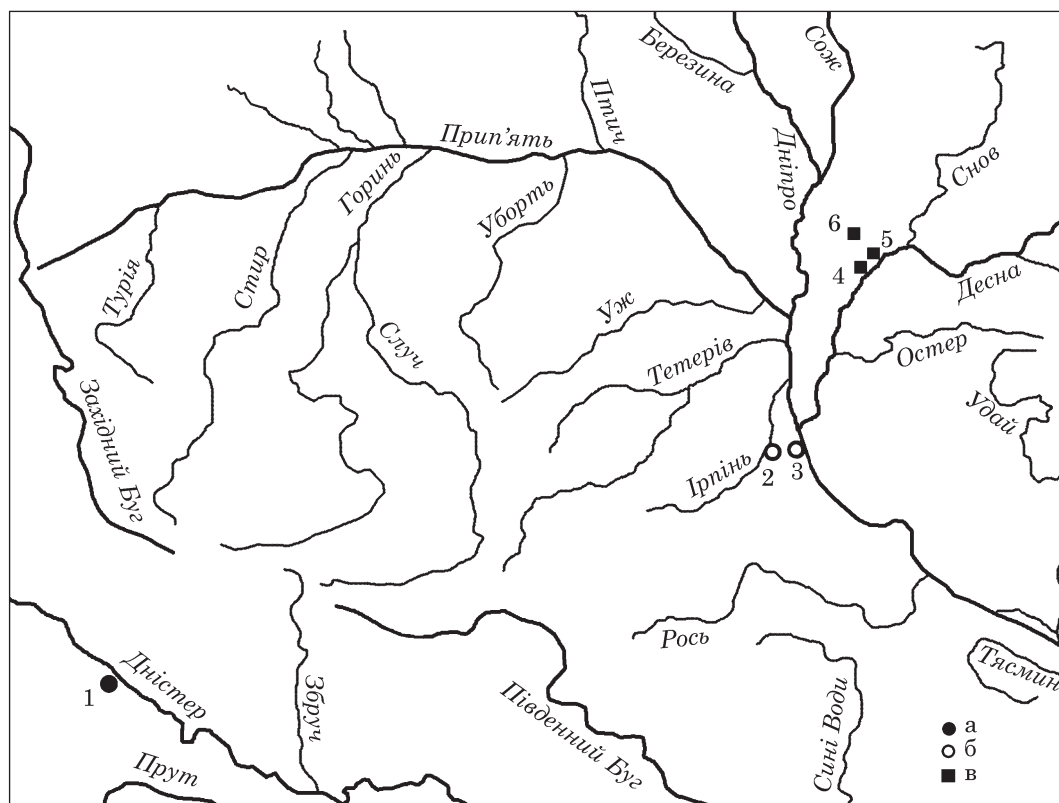

Рис. 1. Поховання з човнами та їх символами на території Південної Русі: а — поховання з залишками човнів-довбанок; б — поховання з сумнівною атрибуцією; в — поховання з лодійними заклепками. 1 — Крилос; 2 — Білгородка; 3 — Київ; 4 — Шестовиця; 5 — Чернігів; 6 — Табаївка

ли форму човна, та залишкам його обвуглених бортів (Мезенцева 1976, с. 11—12; Мезенцева, Прилипка 1977, с. 339—340). О. П. Моця поставився до інтерпретації комплексу з недовірою, вказуючи на відсутність прямих аналогій серед скандинавських матеріалів (Моця 1990а, с. 12; 1990б, с. 95).

Однак, невдовзі після виходу праці О. П. Моці, подібне захоронення, що являло собою воїнський кенотаф, вдалося дослідити в кургані Галичина могила в Крилосі. Як і в попередньому випадку, було знайдено невелику однодеревку, вміщену до ями човноподібної форми, щоправда — не спалену, а лише обвуглену зсередини (рис. 3). В обох захороненнях було знайдено речі скандинавського походження. Цікаво, що крім численних предметів військового призначення в Галичиній могилі автори розкопок виявили розташовані держаками догори господарську сокиру та тесло, за допомогою яких, за їх висновком, будувався човен (Баран, Томенчук, Фігурний 2017, с. 17—20). Якщо таке трактування є вірним, знахідки інструментів є цінним підтвердженням слів Ібн-Фадлана про спеціально побудоване для поховання бідного руса судно (Ковалевский 1956, с. 143). Іншою важливою деталлю, відміченою дослідниками, є відбитки на всіх залізних предметах тканини, якою, вірогідно, був накритий човен (Баран, Томенчук, Фігурний 2017, с. 20). На нашу думку, такі сліди могли лишитися від складеного

вітрила, або ж тканина його лише імітувала. Шматки білої та червоної саржі від вовняного вітрила були знайдені всередині Гокстадського корабля (Magnusson 1980, р. 37).

Ще один комплекс, котрий доволі нагадує попередній, був розкопаний В. К. Гончаровим по вул. Володимирській, 7—9 у Києві в 1955 р. (поховання 121 за нумерацією М. К. Каргера). На жаль, він був сильно пошкоджений пізнішими перекопами. Залишки кострища містилися в ямі, видовженій більш ніж на 4 м, шириною 3,2 м (у звітній документації вказано інші розміри — 7 × 4,5 м), завглибшки понад 0,5 м. Приблизно за довгою віссю ями, під тупим кутом одна до одної, лежали залишки двох обвуглених колод (рис. 4). Крім людських решток, на кострищі було виявлено перепалені кістки тура, коня та барана, а також — залізне вістря стріли, бронзовий гудзик і мідну візантійську монету Лева VI (886—912 рр.) (Гончаров 1955, с. 18; 1957, с. 124—125; Юра 1955а, с. 30—38; 1955б, с. 4—5). Беручи до уваги форму ями та нехарактерне положення решток деревини, деякі дослідники схильні трактувати поховальну споруду як спалений човен (Боровский 1982, с. 91; Михайлина 2007, с. 233). Проте, погана збереженість комплексу не дозволяє говорити про це стверджувально.

Нема підстав слідом за О. П. Моцею вважати судном чи його імітацією поховальну споруду з розкопок О. Д. Ертеля в Китаєві. Останній

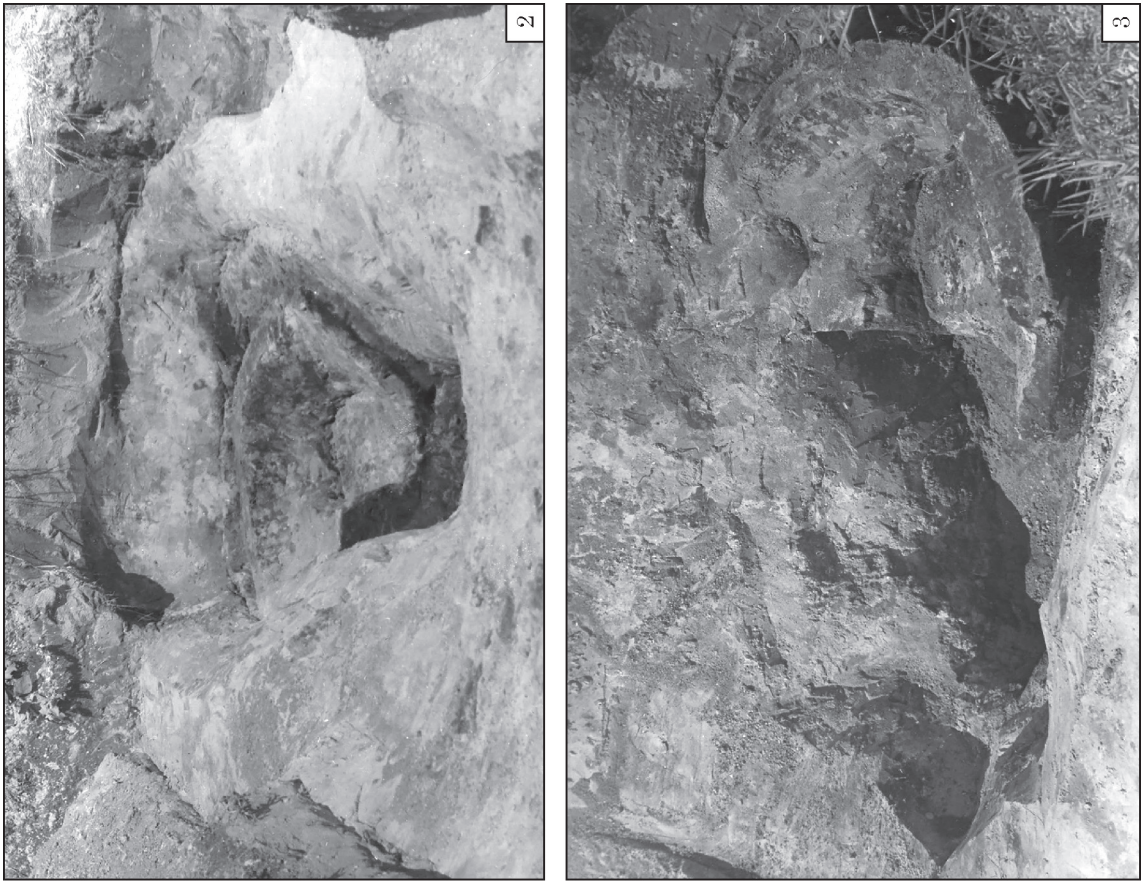
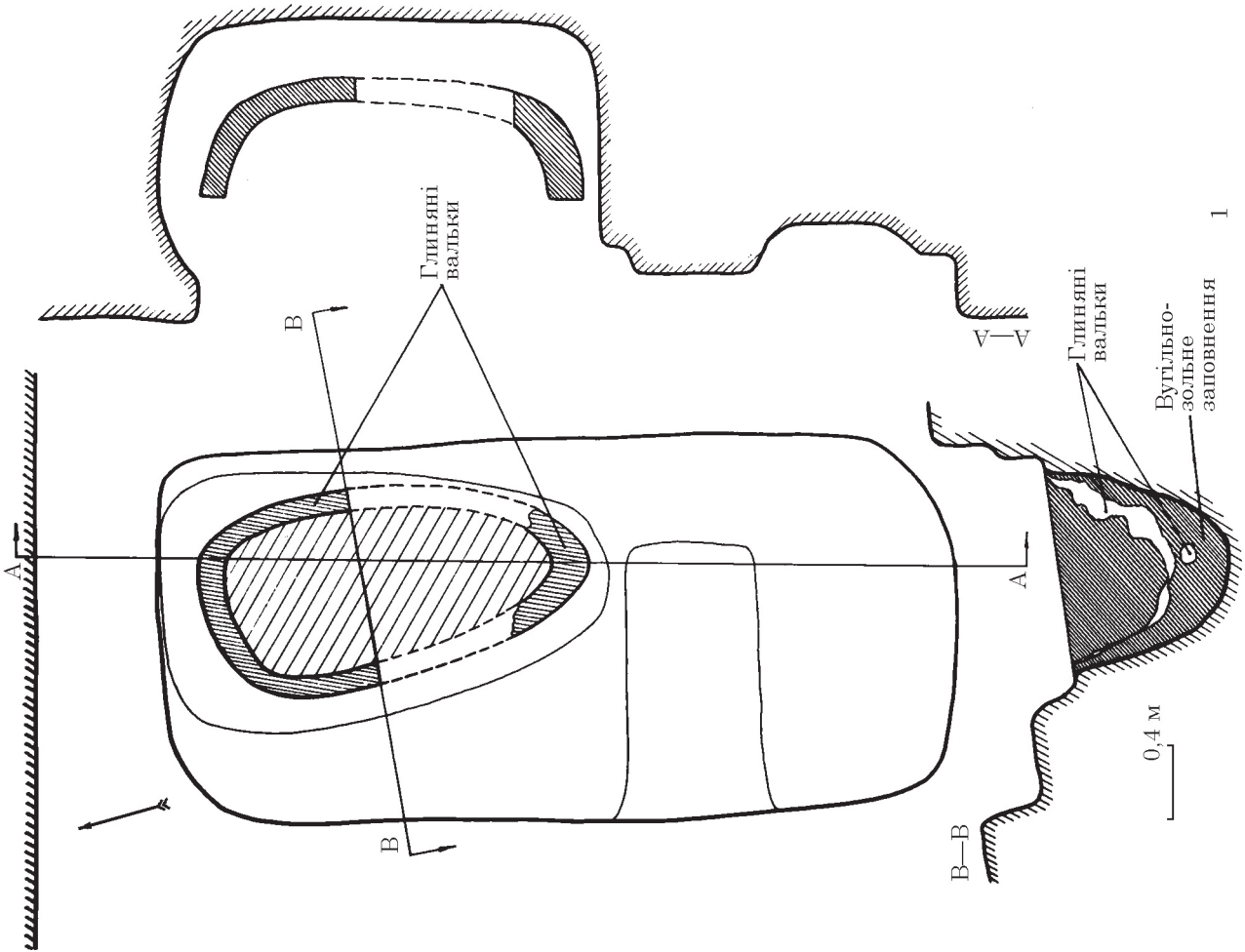

Рис. 2. Білогородка, «групопалення в лодії»: 1 — план і розрізи похоронного комплексу; 2 — вигляд із півдня; 3 — вигляд зі сходу (за Мезенцева 1976)

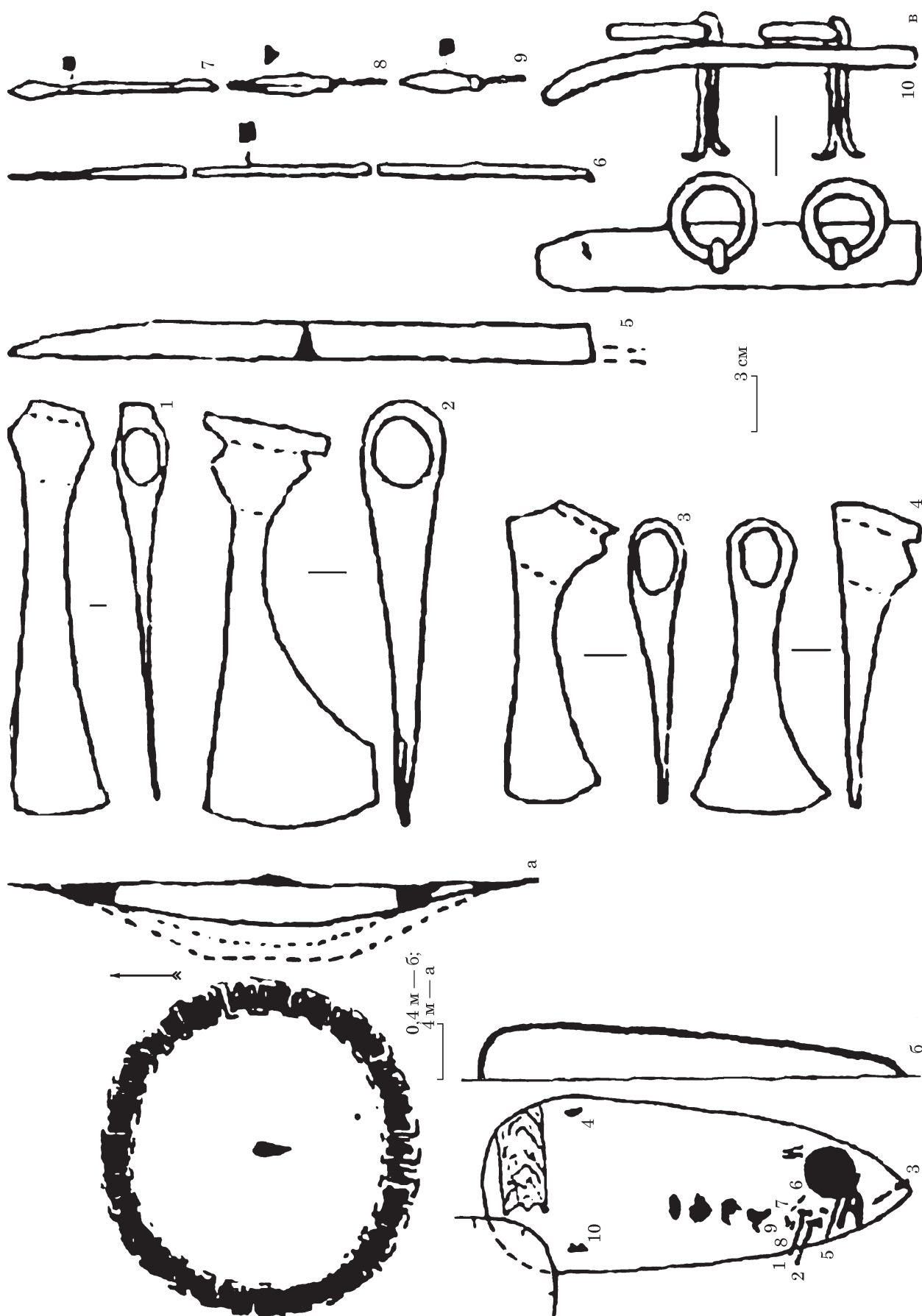

Рис. 3. Кринос, Галичина могила: а — план і розріз кургану; б — план і розріз поховального човна; в — знахідки з поховального човна (за Баран, Томенчук, Фігурний 2017)

Рис. 4. Київ, вул. Володимирська, 7—9, план ділянки 1 з розкопок 1955 р. (за Юра 1955b)

лише зазначав, що гробниця «зовнішнім виглядом нагадувала човен» (тому що звужувалась до ніг небіжчика), описуючи її конструкцію наступним чином. До дощок дна великими цвяхами прибивали широкі дошки, поставлені на торці, та поздовжні дошки, нижні кінці яких виступали назовні для зручнішого транспортування (Кубишев 1964, с. 51). Очевидно, що мова йде про домовини з ручками (Івакін 2008, с. 129, рис. 48), котрі пізніше знаходили неодноразово, в тому числі — на тому ж некрополі (Кубишев 1964, с. 53, 54, табл. V: б).

Доводиться констатувати, що серед перелічених комплексів лише поховальну споруду з кургану Галичина могила можна з повною впевненістю трактувати як залишки човна. Це викликано специфікою археологізації дерева, перш за все — в кремаційних похованнях. Так, А. Стальсберг узагалі вважає однодеревки без залізних кріплень археологічно «невловимими» (Стальсберг 1998а, с. 362).

Поховання з лодійними заклепками. Достовірні знахідки заклепок походять із шести курганів, розкопаних на трьох могильниках в

околицях Чернігова. Виходячи з їх розмірів і беручи за зразок гарно збережений човен вендельської епохи Вальсгерде 6 (Arwidsson 1942, s. 100), переважну більшість екземплярів можна інтерпретувати як кріплення для обшивки бортів — наймасовішу категорію корабельних заклепок. Практично не викликає сумнівів, що всі вони дійсно були конструктивними елементами плавзасобів, хоча заклепки доби вікінгів, як правило, трохи дрібніші (Anderson 1963, p. 22).

В кургані 1 Табаївського могильника (розкопки 1949 р.) на р. Білоус зафіксовані рештки трупопалення на місці. На кострищі, крім невеликої кількості перепалених кісток, виявлено залізне вістря стріли, одну цілу та не менше восьми уламків залізних заклепок, а в засипці одного з впускних поховань — фрагмент кістяної оковки сагайдака (Бліфельд 1949, с. 28—30; 1955, с. 18).

У кургані 9 (23/1956) із Шестовиці залишки кремації на стороні, на рівні давньої поверхні, були пошкоджені впускною могильною ямою. Серед цих залишків та окремо знайдено 11 цілих і кілька уламків заклепок, два важки,

фрагменти коромисла від терезів (?), рештки залізних вудил і кістяні псалії. Перепалені кістки утворювали два окремих скупчення, де виявлено по одному роздавленому горщику — поховальній урні. Біля одного з них вісім лодійних заклепок лежали купкою (Бліфельд 1956, с. 40—43; 1977, с. 117—118). При тому в усіх цілих зразках шайби були повністю розведені та розташовані паралельно шляпкам (рис. 5: 1). Так могло статися в разі, коли перед поховальною церемонією ці предмети перебували у використанні, після чого внаслідок дії високих температур шайби прикипіли до стрижнів. Заклепки мали довжину 4,5—6 см, стрижні — прямокутні в перерізі, з округлими шляпками на одному кінці, шайби — ромбоподібні (Бліфельд 1956, с. 43, табл. XLIV).

Поховання воїна в шестовицькому кургані 21 (22/1956) було здійснене в камерній гробниці каркасно-стовпової конструкції, розмірами (2,25—2,3) × 1,9 м. У верхній частині заповнення могильної ями виявлено дві цілі заклепки та кілька їхніх уламків, а на дні камери — бойову сокиру, залізне вістря стріли, важок, шиферний оселок із отвором для підвішування, дужку та обручі від відра тощо (Бліфельд 1956, с. 35—40; 1977, с. 121—122). Заклепки, довжиною 5 см, мали прямокутний у перерізі стрижень, округлу шляпку на одному кінці та ромбовидну шайбу (Бліфельд 1956, с. 40). За дещо умоглядним припущенням К. О. Михайлова, ці предмети скріплювали перекриття камери (Михайлов 2016, с. 214), хоча подібні приклади на території Русі чи Скандинавії невідомі (зазвичай перекриття збивалися звичайними цвяхами). Більше того, шайби двох цілих екземплярів були збиті й окислилися в такому вигляді (рис. 5: 2; Бліфельд 1956, с. 35—40, табл. XXI: 5, 6), а отже на момент проведення поховальної церемонії вони ніяк не могли перебувати у використанні. Очевидно, ці предмети були покладені зверху на перекриття, після руйнації котрого опинилися в заповненні могильної ями.

Під насипом кургану 26 (XVIII/1926) того ж могильника зафіксовано ямку, заповнену прошарками піску чи суглинку та попелу з вугіллям; людських решток не виявлено. Інвентар представлений фрагментованим залізним кресалом із кременем, шиферним оселком, залізною заклепкою та іншими, нерозпізнаними, залізними предметами (Смоличев 1926а, с. 1; 1926b, с. 19—20; Бліфельд 1977, с. 124, табл. VI: 4). Прямокутна в перерізі заклепка з шайбою мала довжину 5,5 см. Шайба розташована (тобто — законсервувалася в кородованому вигляді) під певним кутом відносно шляпки та стрижня. Можна припустити, що на момент здійснення поховання шайба також була збитою та не перебувала у використанні.

Ще одне меморативне поховання являв собою шестовицький курган 33 (XXI/1926). На рівні горизонту знайдено набір для в гнефа-

Рис. 5. Залізні заклепки з розкопок Шестовицького могильника: 1 — курган 9 (23/1956); 2 — курган 21 (22/1956); 3 — курган 22 (43/1957) (за: 1, 2 — Бліфельд 1956; 3 — 1957)

тафл, фрагменти двох залізних заклепок із плоскими шляпками та чотири уламки цвяхів (Смоличев 1926а, с. 3—4; 1926b, с. 25—30; Бліфельд 1977, с. 124). На жаль, зовнішній вигляд і розміри кріплень залишаються невідомими.

Лодійні заклепки знаходилися серед інших численних артефактів на поховальному кострищі Чорної могили в Чернігові — найбільшого та найбагатшого з-поміж давньоруських курганів. Кріплення, у кількості восьми штук, були виявлені лише через 123 роки після завершення розкопок — під час реставраційних робіт 1996 р. в Державному історичному музеї в Москві (ред. Егоров 1996, с. 78; Петрухин 2011, с. 180). Справа в тому, що внаслідок сильної дії вогню та під масою понад 10-метрового курганного насипу більшість предметів та органічних решток, знайдених на кострищі (особливо — в його центральній частині), перетворилася на суцільну масу. Під час розкопок 1873 р. цю масу буквально різали чи розпилювали на шматки, іноді відправляючи до музейних установ прямо в такому вигляді (Самоквасов 1916, с. 15—20). Заклепки досі належним чином не опубліковані. Частина з них, що знаходиться в експозиції згаданого музею, як видно з наданих С.С. Зозулею фотознімків, мають середні розміри та повністю розведені шайби. Під час розкопок 1873 р. часто траплялися й інші окиснені залізні вироби, призначення яких визначити було неможливо (Самоквасов 1916, с. 25, 29).

О. П. Моця помилково згадує про знахідку заклепок у кургані 23 (20/1956) із Шестови-

ці (Моця 1987, с. 118; 1990b, с. 94), проте ні в тексті посмертної монографії Д. І. Бліфельда, ні серед докладної польової документації про ці артефакти не повідомляється (Бліфельд 1956, с. 32—34; 1977, с. 123). Крім того, мало-виразний предмет, названий у звіті «уламком залізного цвяшка», а в публікації — «уламком заклепки», був виявлений у шестовицькому кургані 22 (43/1957) (Бліфельд 1957, с. 32; 1977, с. 123, табл. II: 17). Як можна судити з рисунку та фото, сильно кородований артефакт мав довжину дещо менше 4 см (рис. 5: 3). Сумнівів у його атрибуції додає й місце знахідки — на краю курганного насипу.

Інтерпретація поховань із лодійними заклепками та їх датування. Як бачимо, жоден південноруський поховальний комплекс із корабельними заклепками, виходячи з їх кількості, не відповідає сформульованим М. Мюллером-Віллем та його послідовниками критеріям виділення лодійних захоронень. Така картина не є дивною, беручи до уваги матеріали сусідніх регіонів. Так, на півночі Русі серед майже сотні поховань із заклепками різні дослідники виділяють від 10 до 26 реальних лодійних захоронень (Стальсберг 1998b, с. 279; Сорокин 2018, с. 237). На території Естонії заклепки знайдені приблизно у 40 захороненнях, але менш ніж у десяти комплексах кількість кріплень перевищувала 50 штук і лише в трьох — 100 штук (Konsa et al. 2009, р. 54; Allmäe, Maldre, Tomek 2011, р. 119). Ще більш показовим буде порівняння з некрополем Бірки, де 285 із 566 кремаційних поховань містили лодійні кріплення, проте лише двічі їх виявлено більше сотні. При розкопках іще 23 комплексів заклепки зафіксовані в кількості від 50 до 100 (Gräslund 1980, р. 56). Натомість, важливо відмітити, що два захоронення з меншою кількістю кріплень — поховання 166 (30 заклепок) і 328 (10 цілих і 40 фрагментів) — включали зразки якоревидної форми, завдяки чому також були атрибутовані як трупоспалення в лодіях (Gräslund 1980, р. 56, tab. 5). На цьому прикладі ми наочно бачимо, яка кількість кріплень могла втрачатися в зв'язку зі специфікою обряду кремації на стороні. Очевидно, учасники поховальної церемонії не могли чи просто не ставили на меті перенести неодмінно всі ці дрібні предмети з поховального кострища.

Заклепки з поховання 328 Бірки кількісно цілком співставні з виявленими в шестовицькому кургані 9, де також зафіксований обряд трупоспалення на стороні. В останньому випадку захоронення було ще й пошкоджене впусною могилою. Як ми вже визначили, кріплення, ймовірно, перебували на кострищі разом із тілом небіжчика. Розміщення кушкою вказує на надання їм особливого значення, абсолютно виключаючи можливість утилітарного застосування старих корабельних дощок як паливної сировини для кострища. Найімовірні-

ше, спалення відбувалося в лодії (принаймні, в її частині), після чого частина заклепок, як і кальциновані кістки, була зібрана з кострища, перенесена до місця захоронення та покладена поруч із поховальною урною.

Кремацію в лодії на місці захоронення, вочевидь, являв собою поховальний обряд Чорної могили (Петрухин 2011, с. 180; Щевелев 2013, с. 353). На жаль, у зв'язку з описаними вище обставинами археологізації артефактів і характером робіт, майже неможливо встановити бодай приблизну початкову кількість корабельних заклепок, не кажучи про їхнє місце в планіграфії поховального кострища. Саме кострище, за описом Д. Я. Самоквасова, мало округлу форму з діаметром близько 15 аршин (10,65 м), хоча на обох наявних планах воно зображене видовженим із заходу на схід (рис. 6). Залишається тільки здогадуватися, чи був на місці Чорної могили спалений цілий човен, чи лише його частина. Не виключаємо, що в трьох інших великих курганах Чернігова під час обряду трупоспалення також використовувалися судна, оскільки за рештою деталей поховального обряду ці поховання були надивовижу подібними. Відомо, що в різних частинах кургану Гульбище траплялись якісь «залізні цвяхи та скоби» (Самоквасов 1916, с. 46).

В інших чотирьох комплексах заклепки несли виключно символічне навантаження. У двох випадках (Шестовиця № 21, 26) збиті шайби переконливо свідчать про те, що ці предмети не могли мати функціонального призначення. На початку статті ми не даремно наголосили на варіативності символіки човна в поховальному обряді. Навіть одна-дві корабельні дошки, покладені поруч із померлим, мали передавати загальну ідею човна (Прайс 2021, с. 245) або забезпечувати небіжчику безпечний перехід до потойбічного світу (Larsson 2007, р. 53). Знахідки поодиноких заклепок, на думку Д. А. Авдусіна, П. Є. Сорокіна тощо, також мали виступати як символ судна, імітуючи «лодійний» обряд захоронення (Авдусин 1974, с. 76, 81; Сорокин 2018, с. 248). Імовірність потрапляння корабельних дощок до поховального кострища в якості звичайних дров також оцінюється більшістю дослідників скептично.

Усі захоронення в човнах або з їх символами на території Південної Русі датуються в межах X ст. Побутування переважної більшості виявлених речей має досить широкий хронологічний діапазон. «Вужче» датують Чорну могилу: молодша монета відноситься до правління візантійських імператорів Константина VIII та Романа II (945—959 pp.), а перші спроби радіоуглеродних аналізів зразків вугілля можуть указувати на спорудження кургану не раніше 980-х pp. (Шишлина и др. 2017, с. 399). Речовий комплекс із Галичинної могили автори розкопок датували кінцем X — початком XI ст. (Баран, Томенчук, Фігурний 2017, с. 20). В ос-

таний чверті X ст. починає функціонувати і могильник Білогородки. За профілюванням вінець горщики з курганів 9 і 21 можна віднести до типу 1 та його підтипів за І. Г. Сарачевим, які виникають у другій половині X ст. (Сарачев 2000, с. 227, 232, рис. 62: 1). Саме до цього періоду тяжують усі нині відомі південноруські поховання категорії, що нас цікавить. Після офіційного утвердження християнства 988 р. проведення пишних язичницьких обрядів вважаємо, слідом за О. С. Щавельовим, малоюмовірним (Щавелев 2013, с. 353).

Етнічна належність. Визначення етнокультурної та соціальної належності похованих у човнах не є таким однозначним, як здається на перший погляд. Поза сумнівом, східноєвропейське населення вперше познайомилося з цим обрядом лише за доби вікінгів. Тому не дивно, що переважна більшість дослідників, включаючи таких послідовних апологетів антинорманізму як І. П. Шаскольський, Д. А. Авдусін або П. П. Толочко, визнавали обряд спалення в лодії за суто скандинавський (Arne 1952, s. 341—342; Oxenstierna 1959, s. 75; Шаскольський 1965, с. 118—119; Авдусин 1967, с. 237—239; 1972, с. 167; 1974, с. 76, 82; Клейн, Лебедев, Назаренко 1970, с. 233; Stalsberg 1979, s. 153; Толочко 1990, с. 117; Жарнов 1991, с. 203, 205; Бельский, Шмелев 2020, с. 141). На противагу їм, В. О. Булкін, визнаючи безумовно норманське коріння обряду, вважав, що принаймні в другій половині X ст. він стає привілеєм вищого прошарку давньоруського суспільства, а відповідно втрачає своє етнічне забарвлення і набуває нового — соціального. Тому, на його думку, жоден із гнізодівських великих курганів не можна вважати норманським (Булкін 1975, с. 144). Я. Білль визначає як скандинавські лише заклепки з округлим у перерізі стрижнем, при цьому прямокутні в розрізі вважаючи більш притаманними балтам і слов'янам (Bill 1994, p. 60). Якщо його судження вірні, то принаймні шість східноєвропейських поховальних лодій були споруджені місцевим населенням. Щоправда, аналіз артефактів із музейних зібрань Норвегії також продемонстрував наявність певної кількості заклепок другого типу (Стальсберг 1998а, с. 364; 1998b, с. 279).

Всі варіації захоронень із човнами та лодійними заклепками на південноруських територіях О. П. Моця також розглядає як могили скандинавів (Моця 1987, с. 119; 1990b, с. 91—94). Спробуємо неупереджено зважити всі аргументи на користь такої трактовки. В низці розглядуваних поховань (включаючи гіпотетичні) знайдено речі, котрі прийнято вважати етновизначальними, незалежно від місця виробництва (див.: Бібіков, 2021, с. 43—49): набори для бенкетів — ритуальні котли, ритони для пиття (Чорна могила), набори для гри в гнефатафл (Шестовиця № 33), залізну шийну

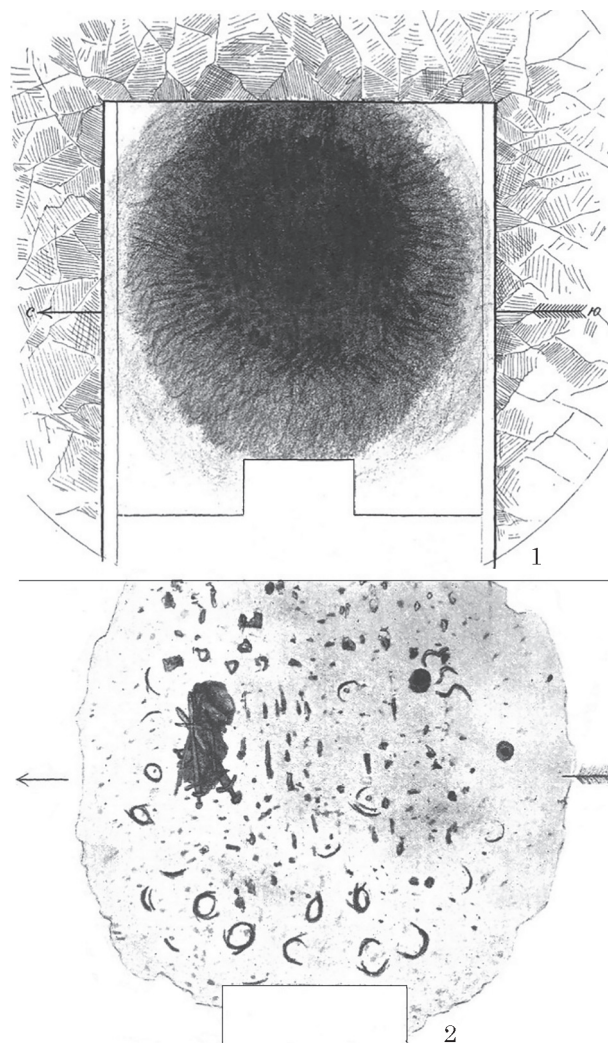

Рис. 6. Чернігів, Чорна могила: 1 — план кургана по рівню виявлення кострища; 2 — план кострища (Самоквасов 1916)

гривню (?) (Білогородка). Два найбагатші південноруські кургани з човнами чи їх частинами (Чорна могила, Галичина могила) містили й інші предмети скандинавського походження, передусім — предмети озброєння. Зрештою, скандинавські паралелі в поховальному обряді Чорної могили не викликають сумнівів і детально описані В. Я. Петрухіним (Петрухін 1998, с. 365—368). Обидва збережені човни — з Крилоса та Білогородки — мали меридіональну орієнтацію (щоправда, носом на південь, а не на північ), найрозповсюдженішу серед скандинавських захоронень цього кола (Булкін 1975, с. 142; Larsson 2007, p. 271—280).

Та чи могли представники місцевого давньоруського населення іноді переймати символіку судна, подібно деяким іншим престижним рисам норманського поховального обряду (камерним гробницям, сидячому положенню небіжчиків тощо)? Або ж захоронення в човнах у Східній Європі можна впевнено вважати етнічним маркером скандинавів? Ми схилиємося до другого варіанту, хоча в попередній публікації

озвучили стриманішу позицію (Бібіков 2020, с. 143). Єдиним наявним контраргументом наразі є матеріали приладозького кургану XIX біля присілку Усть-Рибезно, де кремаційне поховання з залишками лодії та типово скандинавським матеріалом поєднане з імітацією домашнього вогнища, характерною для фіно-угорського населення (Бранденбург 1895, с. 102). Навіть Х. Арбман, обстоюючи скандинавську належність кургану XIX, змушений був визнати незвичність такого обрядового елемента для території Швеції (Arbman 1955, s. 40—41). Нехарактерним для норманської традиції є і той факт, що рештки кремації були просто накриті човном, який на кострищі не перебував. Проте, за цілком правдоподібним висновком В. Я. Петрухіна, згаданий поховальний комплекс виглядає як те виключення, котре лише підтверджує правило. За його спостереженням, у Приладожжі «домашні вогнища» в похованнях нерідко поєднані з безсумнівним етнічним індикатором — черепаховидними фібулами (див.: Бібіков 2021, с. 45—46), так само як і глиняні «лапи» в Поволжі. Тому мову радше слід вести про сприйняття самими скандинавами місцевих звичаїв унаслідок тривалого проживання в іноетнічному середовищі (Петрухин 1983, с. 176—177).

Подібним чином дехто з дослідників указує на гібридний характер обряду кремації в човні на стороні від місця захоронення, пояснюючи його виникнення тривалим проживанням воїнів-скандинавів серед східноєвропейського населення (Кулаков 2012, с. 74). На побутованні цього обряду, представленого, на нашу думку, в шестовицькому кургані 9, варто зупинитися детальніше. За висновками Г. С. Лебедева, всі спалення в лодіях могильника Бірка (як і давньоруські) здійснювалися на місці (Лебедев 1970, с. 188). Однак, незначні розміри та потужність кострищ дозволили А.-С. Греслунд встановити, що з усіх 27 вірогідних тілопальних захоронень у човнах кремація здійснювалася на місці поховання хіба що в одному. Так, у похованні 46 рештки кострища площею $1,5 \times 1,2$ м, завтовшки 8 см, уміщали 150 заклепок і 20 цвяхів (Gräslund 1980, p. 56). Подекуди спалення на стороні в човні трапляється і в інших регіонах Швеції. Наприклад, біля сучасного селища Клінта на острові Еланд була здійснена парна кремація в лодії, після чого рештки чоловіка були відібрані та поховані під окремим курганням насипом (Price 2019, p. 96—104).

На території Східної Європи випадки кремації на стороні в човнах є нечисленними й також пов'язані з перебуванням скандинавських контингентів. На ґрунтовому могильнику Ірзеканіс на півночі Самбії (Калініградська обл., Росія), з-поміж типово пруських захоронень, В. І. Кулаковим розкопано дев'ять трупоспалень на стороні, що містили лодійні заклепки,

як правило — від 50 до 100, а подекуди — й обпалені частини суден. Ще у кількох комплексах знайдено від однієї до десяти заклепок, що трактується як залишки спалення із застосуванням корабельних дощок (Кулаков 1999, с. 214, 217, 248). Поховання містили набори скандинавського озброєння та спорядження і датуються кінцем X — початком XI ст. (Кулаков 2012, с. 74). Вочевидь, за таким самим обрядом здійснене захоронення XIII біля селища Лагеді в Естонії (Allmäe, Maldre, Tomek 2011, p. 120). Нещодавно виявлене поховання IX — першої половини X ст. з мису Калманіемі в Північному Приладожжі являло собою залишки кремації, вміщені до спеціального заглиблення та перекриті перегорнутим судном, реконструйованим за залишками 59 заклепок. Тут також виявлений характерний для скандинавської традиції набір озброєння, включаючи ланцетовидне вістря списа (Бельский, Шмелев 2020). За отриманою від автора розкопок С. В. Бельського інформацією, заклепки не містили слідів дії вогню, а отже сама лодія, як і в Усть-Рибезному, не перебувала на поховальному кострищі.

Усі південноруські поховання в човнах, включно з гіпотетичними, здійснені за обрядом кремації, так само як у Бірці та Гньоздові. На території Балтійського басейну цей обряд з'являється лише на початку IX ст. в районі озера Меларен, у Свеаланді (Лебедев 1974). Саме в цьому регіоні (в основному — в Уппланді) фіксується найвища концентрація трупоспалень у лодіях, як, утім, і більш ранніх інгумацій (Müller-Wille 1974, figs. 215—217). За деякими висновками, вихідцям зі Свеаланду належать узагалі всі лодійні захоронення Балтійського регіону (Gerds 2006, p. 157). Тому навряд-чи буде помилкою вважати, що на території Східної Європи спалювали своїх померлих у човнах переважно прибульці з Середньої Швеції.

Якщо скандинавське походження похованих у човнах практично не викликає сумнівів, то стосовно захоронень із поодинокими знахідками лодійних заклепок можемо висловити лише обережне припущення. В заповненні могильної ями шестовицького кургану 21 знайдено кістки собаки (щелепу), що є характерною ознакою поховань на території Скандинавії (особливо, знову-таки, Уппланду) починаючи з вендельської епохи (Gräslund 2004; Allmäe, Maldre, Tomek 2011, p. 120). В тому ж кургані, як уже було сказано, корабельні заклепки зі збитими шайбами були покладені зверху на перекриття поховальної камери. Цілком вірогідно, ми маємо справу з відголоском доволі архаїчного та рідкісного обряду, за яким над камерною гробницею встановлювалася лодія (Петрухин 1998, с. 263—364; Сорокин 2018, с. 245). Яскравими прикладами подібних комплексів є курган 2 із Саттон-Гу (перша половина VII ст.) та

«королівський» курган із Хедебю (друга чверть IX ст.). На давньоруських землях поєднання камерних гробниць і решток лодій над ними відомі у Старій Ладозі (поховання 11 в урочищі Плакун, кінець IX ст.) та Тімерьові (поховання 297 та 100, остання чверть X ст.) (Булкин, Назаренко, Носов 1972, с. 32; Назаренко 1985, с. 162, 168; Зозуля 2014, с. 237—240; Сорокин 2018, с. 244). В останньому випадку заклепки представлені всього шістьма екземплярами, котрі, як і в кургані 21 із Шестовиці, мали сприйматись як частина лодії, котра заміняла ціле (хоча іноді ці знахідки відносять до впускного поховання; Зозуля 2014, с. 234).

Семантика обряду. Захоронення з човнами чи їх імітаціями за рештою обрядових елементів не дуже відрізняються від інших поховальних комплексів, досліджених на тих самих могильниках. Постає питання щодо семантичного значення човна в структурі поховального обряду, на яке вченими пропонувалися найрізноманітніші відповіді.

Нерідко судно розглядають як засіб, на якому небіжчик мав відплисти до Світу мертвих, імовірно — до Вальгалли (див.: Larsson 2007, р. 197—198, 271—280). Так, на картинних каменях із Готланда нерідко зображений корабель із воїнами, котрі, ймовірно, прямують до чертогів Одіна (Larsson 2007, р. 289). Іншим підтвердженням цієї гіпотези традиційно вважається епізод із «Саги про Гіслі», котра описує події 962—978 рр. (Rothe 1994, s. 130, Петрухин 2010, с. 309; Андрощук 2017, с. 39—41). Над майже досипаним курганом головний герой саги зважує величезний камінь на поховальний корабель свого зятя Торгріма, насправді убитого самим Гіслі. Його коментар до своїх дій у класичному перекладі М. І. Стеблін-Каменського звучить так: «Я не вмю ставити корабель, якщо цей віднесе вітром» (ред. Стеблін-Каменський, Смирнов 1973, с. 46). Проте, вираз, переданий як «ставити корабель» («fäster skepp») у середньовічній морській термінології скандинавів міг означати як баластування, так і якірну стоянку (Arwill-Nordlath 1998, s. 161). В першому випадку, баластоване судно дійсно могло б не боятися вітрів під час гаданої подорожі до потойбіччя. Натомість, у випадку другого слова та дії Гіслі набували діаметрально протилежного значення: виходить, що ритуал передбачав вічну стоянку плавзасобу.

Аналіз стратиграфії Осеберзького поховання дозволив установити, що початково курганий насип перекривав лише половину корабля разом із кормою, в той час як носова частина, а можливо навіть поховальна камера-кабіна, довгий час були вільними для доступу (Brögger 1917, s. 136—137; Gansum 1994, s. 30—31; Gansum, Risan 1999, s. 64—66). Більше того, корабель стояв у могилі на якорі, роль якого виконувала масивна кам'яна брила, прив'язана до форштевня (Gansum, Risan 1999, s. 67). Во-

чевидь, за задумом організаторів церемонії, померла «правителька» («правительки») разом із кораблем не мала полишити своїх володінь, а отже «транспортна» функція останнього виключається. Вкрай важливо, що в кормовій частині човна з Галичиної могили попід західним бортом було знайдене залізне окуття з двома кільцями, до якого мав також кріпитися якірний трос. При цьому варто нагадати, що судно збудували спеціально для обряду.

Гіпотеза про поховальний корабель як паром до Вальгалли має й багато інших слабких місць. Вона не пояснює ні вибіркового підходу до здійснення обряду, ні наявності численних жіночих поховань у лодії, про одне з яких ідеться в «Сазі про людей із Лососячої долини» (ред. Смирницкая 1999, с. VII). В міфі про смерть Бальдра померлий бог опиняється в підземному царстві Хель, хоча його тіло було спалене на величезному кораблі (ред. Стеблін-Каменський 2006, с. 49—50). Також важливо відмітити, що відносно «лодійного» обряду Вальгалла являє собою більш пізню релігійну концепцію (Gerds 2006, р. 157). Як тонко підмічає Н. Прайс, щойно в похованні вікінга знаходять рештки коня, корабля, або іншого транспортного засобу, відразу ж здійснюються спроби пов'язати його з мандрівками в інший світ (Прайс 2021, с. 253). У випадку з лодіями, в свідомості дослідників могла мати місце й алюзія на давньоєгипетські «сонячні човни», в яких воскреслий фараон мав подорожувати небом разом із богом Ра.

Також човни в поховальному обряді розглядають як космологічну модель суспільства з чіткою ієрархією всередині «корабельної команди», універсальну для багатьох євразійських суспільств від бронзової доби до етнографічного сьогодення (Ballard et al. 2004). Значну підтримку отримала гіпотеза щодо зв'язку обряду поховання в лодіях із культом родючості, можливо — культом Фрейра (Müller-Wille 1970, s. 149; Nylen, Schönback 1994, 128; Larsson 2007, р. 289—296). На це А. Стальсберг справедливо зауважує, що населення ранньоміських центрів Давньої Русі, котре спалювало своїх мерців у човнах, належало до кола воїнів-купців, а ніяк не землеробів. На її думку, лодії в поховальному обряді виступали як звичайна частина поховального інвентарю. Відтак, тип та розміри плавзасобу приблизно відповідали соціальному та майновому статусу померлого (Стальсберг 1998а, с. 367—370; 1998b, с. 283—286). На першочерговості соціального аспекту в поширенні «лодійного» обряду наголошувало й багато інших археологів. Мізерна кількість захоронень у човнах серед матеріалів південноруських некрополів епохи вікінгів як мінімум указує на «необов'язковість» цього обрядового елемента.

Висновки. Соціальна атрибуція. За нашими висновками, на території Південної Русі можна виділити щонайменше два захоронення

з човнами (Чорна могила, Галичина могила), а ще три (Шестовиця № 9, Київ № 121, Білогородка) можна зарахувати до цієї категорії з різними ступенями вірогідності. В чотирьох комплексах знайдені символи лодій у вигляді нечисленних корабельних заклепок. Спостерігається суттєва варіативність обряду, що підкреслює універсальність ідеї поховального човна, добре помітну за скандинавськими матеріалами. Представлена кремація на місці та на стороні, інгумація в камерній гробниці, кенотафи. Найвні матеріали дозволяють віднести побутування обряду на південноруських теренах до другої половини X ст.

Чи був поховальний човен суто лише дорогим майном, що мало знадобитися господарю в потойбіччі, чи він відігравав у обряді якусь особливу сакральну роль, сказати важко. На думку М. Гердса, не має сенсу занадто зосереджуватись на якомусь одному тлумаченні, враховуючи нерозривність земної та духовної сфер у житті середньовічних людей (Gerds 2006, p. 157). Натомість, неважко помітити, наскільки питома вага поховань із човнами та їх символами в Середньому Подніпров'ї є меншою порівняно з північною Русі, не кажучи про Скандинавію. Тут не могла не зіграти ключової ролі зміна звичного образу життя норманів у нових умовах.

Після вендельської епохи на території Скандинавії спостерігається очевидна тенденція до поступового спрощення інвентарного набору поховань у лодіях і зменшення розмірів самих суден. Так, у Швеції починаючи з IX ст. довжина поховальних лодій уже не перевищували 6 м (Лебедев 1974). Помітно суттєву «демократизацію» обряду: з'являються безінвентарні поховання і захоронення в однодеревках, а від 20 до 30 % захоронень у човнах становлять жіночі (Müller-Wille 1970, s. 142—169). Відповідно, належність поховань у лодіях певному соціальному стану піддається справедливому сумніву (Стальсберг 1998а, с. 369). Водночас, за межами Скандинавії даний обряд зберігає елітарний характер. Так, гньоздівські спалення в лодіях за кількістю зброї та інших соціально престижних предметів, за кількістю парних захоронень тощо, суттєво перевищують подібні поховання Бірки та інших північноєвропейських могильників (Лебедев 1974; Стальсберг 1998а, с. 368; 1998b, с. 285).

В усіх південноруських похованнях із човнами та їх символами склад інвентарю вказує на захоронення чоловіків. Чорну могилу більшість дослідників інтерпретують як захоронення місцевого князя чи, принаймні, представника князівського середовища. На певний зв'язок із князівською адміністрацією померлого з Білогородки, вірогідно кремованого в човні, може вказувати рідкісна для поховальних пам'яток знахідка денця горщика з клеймом у вигляді двозуба Рюриковичів. У шести комп-

лексах із дев'яти були виявлені предмети озброєння чи цілі їх комплекти. В чотирьох (Чорна могила, Шестовиця № 9, 21, Київ № 121) знаходили рештки коня та / або спорядження вершника. Ці ж чотири поховання містили торгові атрибути — важки, фрагменти терезів, монети. Жодної з цих категорій інвентарю не виявлено лише в двох кенотафах (Шестовиця № 26, 33).

Усе це дозволяє пов'язати обряд захоронення в човнах на теренах Південної Русі з конкретною соціальною групою воїнів-торговців, котру археологи умовно називають «дружинним» колом, а писемні джерела знають як «русь». В межах цієї групи, дедалі більш поліетнічної, поховані в суднах мали спільні світоглядні уявлення та найімовірніше були вихідцями з Середньої Швеції. Водночас, наведені матеріали демонструють чітку соціальну ієрархію померлих: від рядових воїнів до кінцевих бенефіціарів — князівської верхстви. Така диференціація похованих у суднах якнайкраще узгоджується з даними Ібн-Фадлана.

Додаток

КАТАЛОГ ПОХОВАНЬ У ЧОВНАХ І З СИМВОЛАМИ ЧОВНІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ

І. ПОХОВАННЯ ІЗ ЗАЛИШКАМИ ЧОВНІВ-ДОВБАНОК

1. **Крилос, Галичина могила.** $h = 9$ м; $d = 26—27$ м (на момент досліджень: $h = 1,8—2$ м; $d = 45—50$ м). Курганний насип був сильно пошкоджений бліндажами часів Першої світової війни та розкопами 1883—1934 рр. По його периметру зафіксовано кріпіду з радіально розташованих обгорілих дерев'яних плах. Остання мала висоту 0,5—1 м і місцями складалася з двох — чотирьох пластів. В центральній частині кургану виявлено не потривожену поховальну яму човноподібної форми, завглибшки до 0,4 м. Впритул до її стін зафіксовано залишки човна, видовбаного з суцільного стовбуру великого дерева і обвугленого (випаленого) зсередины. Його довжина становила 3,5 м, ширина в задній (північній) частині — 1,4 м. Днище знаходилося на глибині 0,2—0,4 м від рівня давньої поверхні (корма нижче від носової частини). В задній — кормовій — частині човна розчищено дошку-лавку шириною 0,4 м. Поруч, попід західним бортом, знайдено залізне окуття з двома кільцями (для кріплення якірного тросу?). На залізних предметах лишилися відбитки тканини, яка, можливо, покривала човен (вітрило?). Жодних решток померлого не знайдено. **Інвентар:** в носовій частині човна — умбон щита з золоті фольги та сокира, покладена державом догори; між щитом і західним бортом — скрамасак із відбитками дерев'яних піхов, бойова сокира, вістря дротика, два вістря стріл в залишки шкіри (від сагайдака?); у кормовій частині, попід східним бортом — тесло, покладене державом догори; на думку авторів розкопок, перша з сокир та тесло представляють собою знаряддя, за допомогою яких будувався човен (Баран, Томенчук, Фігурний 2017, с. 17—20).

Іа. ПОХОВАННЯ З СУМНІВНОЮ АТРИБУЦІЄЮ

2. Білогородка, поховання б. / №, 1976 р. При зачистці виявлено велику поховальну яму овальної форми, заповнену темним ґрунтом із золою, вугіллям, кістками, залізними шлаками і великою кількістю дрібних уламків кераміки Х ст. Яма була на 0,2 м заглиблена в материк і мала земляне підвищення, призначене, на думку Г. Г. Мезенцевої, для ритуальної їжі. В північно-східній частині ями містилась поховальна споруда, вірогідно — човен-довбанка, поставлена до глибокої ями, в якій розводилося багаття. За висновками авторів розкопок, носова частина та корма човна була обкладена глиняними вальками, котрі мали надати судну стійкості й дозволили зберегти його первинну форму. Збереглися і обвуглені залишки бортів довбанки. Зверху вона була перекрита навісом із перехрещених жердин. В заповненні човна знайдено багато кальцинованих людських кісток, битого посуду (в тому числі — денця з клеймом-двоzubом) і тваринних кісток. **Інвентар:** в заповненні човна — половина залізної шийної гривні (?), залізний злиток (меч?), залізний рибальський гачок, скроневе кільце зі срібного дроту, бронзова скоба та невизначені фрагментовані предмети; в заповненні могильної ями — скроневе кільце, залізні ножі, декілька відер, цвяхи, астрагал, кістки, шматки шлаків (Мезенцева 1976, с. 11—12; Мезенцева, Прилишко 1977, с. 339—340).

3. Київ, поховання 121. На глибині 2,8 м від денної поверхні на рівні материка виявлено темну пляму з розмитими краями, витягнута з північного заходу на південний схід. Ширина плями становила 3,2 м. Довжина зафіксованої частини — понад 4 м: північно-західний край виходив за межі розкопу, а південно-східний перерізався пізнішим перекопом (у звітній документації вказано розміри плями 7 × 4,5 м). В ході розчистки плями на глибині 3,3 м були оконтурені залишки кострища у вигляді скупчення вугілля та двох обвуглених «деревин» довжинами 2,4 і 1,5 м. Останні лежали під тупим кутом одна відносно одної, приблизно за довгою віссю ями. В південній частині ями, під деревиною та біля неї знаходилося значне скупчення роздрібнених кальцинованих людських кісток, а окремо на вогнищі — перепалені кістки барана. На захід від людських кісток виявлені тазова кістка коня та, в 1 м північніше неї, — плечова кістка тура. Трохи вище дна ями, в її північно-західній частині — турячий ріг. **Інвентар:** серед баранячих кісток — залита свинцем гральна бабка, під деревиною — окиснений залізний предмет невідомого призначення, поруч із турячим рогом — залізне вістря стріли ромбовидної форми, мініатюрний бронзовий гудзик і мідна візантійська монета Лева VI (886—912 рр.). Аналіз щоденникових записів дозволяє засумніватися в належності стріли та монети до поховального інвентарю (Гончаров 1955, с. 18; 1957, с. 124—125; Юра 1955а, с. 30—38; 1955b, с. 4—5).

ІІ. ПОХОВАННЯ З ЛОДІЙНИМИ ЗАКЛЕПКАМИ

4. Табаївка, курган І/1949. $h = 1,6—3$ м; $d = 15$ м. Курган пошкоджений впускними похованнями. У верхній частині насипу зафіксовано залишки тризни у вигляді невеликого, також пошкодженого,

скупчення вугілля, попелу та фрагментованого посуду. Рештки кострища, влаштованого на підсищі, в середній частині насипу, склалися з вугілля, попелу, обгорілих плах і невеликої кількості кальцинованих кісток. Його розміри та форму встановити не вдалося. Тут же виявлено перепалені кістки коня та птахів. Д. І. Бліфельд не виключав, що коня було спалено разом із небіжчиком. Ґрунт під кострищем на 5 см прокалений до червоного кольору. **Інвентар:** на кострищі — залізне вістря стріли, одна ціла та кілька (судячи з польового щоденника — вісім) уламків залізних заклепок, кістяна трубочка з бічним отвором, дві кістяні пластини; в засипці впускних поховань — фрагмент кістяної оковки сагайдака та розвал кухонного горщика (Бліфельд 1949, с. 28—30; 1955, с. 18).

5. Шестовиця, курган 9 (23/1956). $h = 0,75$ м; $d = 12$ м. Рештки трупоспалення на стороні, виявлені на рівні давньої поверхні, були пошкоджені впускною могилкою. Вони являли собою темну пляму, насичену попелом, дрібним вугіллям і перепаленими кістками, котрих зібрано 530 г. Велике скупчення кісток зафіксоване в південно-східній частині плями. Воно займало площу $1 \times 0,5$ м, але більшість кісток виявлена на площі $0,4 \times 0,3$ м; тут же лежав роздавлений горщик, до якого, вочевидь, і були вміщені рештки кремації. Незначне скупчення кальцинованих кісток відмічене і в 0,5 м на північний захід, де також знайдено роздавлений горщик. **Інвентар:** серед залишків кремації та окремо — 11 цілих і кілька уламків залізних заклепок, 8 із яких лежали купкою в південно-східній частині плями, два пошкоджених бочкоподібних важка, два уламки коромисла від терезів (?) та уламки залізних вудил із кістяними псалиями (Бліфельд 1956, с. 40—43; 1977, с. 117—118).

6. Шестовиця, курган 21 (22/1956). $h = 0,4$ м; $d = 8$ м. Могильна яма з заокругленими кутами ($(3,1—3,25) \times (2,7—2,9) \times 1,4$ м) була орієнтована за віссю північний схід—південний захід. У верхній частині та попід стінками вона була заповнена жовтуватим піском. В нижній частині ями, за 0,3 м від дна, з'явилося темно-сіре заповнення правильної прямокутної форми, що на $0,35—0,5$ м не доходило до стінок, — залишки дерев'яної гробниці ($(2,25—2,3) \times 1,9$ м). За межами цього заповнення в трьох кутах могильної ями зафіксовано сліди вертикальних стовпів діаметром 0,1 м. Сильно пошкоджений кістяк лежав головою на південний захід, в 0,75 м від південно-східної стінки камери. Навколо черепа лежали дрібні блідо-рожеві камінчики, призначення котрих залишилося нез'ясованим. У південному куті камери знайдено вісім уламків ребер і хребці, що належали одній особині коня (залишки ритуальної їжі?). **Інвентар:** у насипу — зуб коня і просвердлене ікло бурою ведмедя; у верхній частині заповнення могильної ями — щелепа собаки, дві цілих і кілька уламків залізних заклепок; в ногах померлого — залізна бойова сокира; біля щелепи — бронзовий гудзик і залишки зотлілої тканини; вздовж кістяка (у сумці?) — залізне калачеподібне кресало з кременем, односторонній кістяний гребінь з двома накладками, залізний ніж і шиферний оселок із отвором для підвішування; біля південно-західної стінки камери — залізне вістря стріли та важок бочковидної форми; біля північно-західної стінки — дужка та два обручі від відра; в південному куті, поруч із рештками коня, — два роздавлених горщики (Бліфельд 1956, с. 35—40, табл. XL1: 5, 6; 1977, с. 121—122).

7. Шестовиця, курган 26 (XVIII/1926). $h = 2$ м; $d = 21$ м. На глибині 0,73 м виявлено ямку діаметром 0,35 м, глибиною 0,27 м із округлим дном. Її заповнення складалося з прошарків піску чи глини потужністю 0,02 м та попелу з вугіллям потужністю 0,13 м. Людських решток не виявлено. **Інвентар:** на розкопаній площі кургану — фрагментоване залізне кресало з кременем і трупом, шиферний оселок, залізна заклепка, фрагмент цвяху (?), 17 шматків «шлакоподібної маси різної величини і форми» (Смоличев 1926а, с. 1; 1926b, с. 19—20; Бліфельд 1977, с. 124, VI: 4).

8. Шестовиця, курган 33 (XXI/1926). $h = 0,98$ м; $d = 14$ м. Залишків поховання чи кострища не виявлено. **Інвентар:** на рівні давньої поверхні — набір для гри (у тому числі — сім скляних шашок двох різних кольорів, два скляні королі та гральна кістка у формі паралелепіпеда), два фрагменти залізних заклепок, чотири уламки цвяхів, дві кістки, дві мушлі (Смоличев 1926а, с. 3—4; 1926b, с. 25—30; Бліфельд 1977, с. 127).

9. Чернігів, Чорна могила. $h \approx 10,65$ м; $d \approx 40$ м. Курганний насип оточений кільцевим рівчаком із перемичками. Верхня частина насипу, висотою $\approx 3,55$ м, складалася з сірої утрамбованої глини, нижня (первинний насип) — з утрамбованого піщано-глинистого ґрунту з рівчака. Під дерном — «пам'ятник» із дубу, закріплений цеглою з розчином. На 3,9 м нижче — «жертвоне місце»; на кольчугах лишилися відбитки тканин і перепалені кістки людини. На глибині $\approx 8,5$ м від вершини — кострище діаметром $\approx 10,65$ м, що складалося з золи, вугілля, перепалених кісток і обпалених предметів. Його потужність у центрі становила $\approx 1,4$ м, поступово нівелюючись до країв. У центральній частині кострища на площі діаметром $\approx 3,5$ м — перепалені людські кістки. Тіла, вочевидь, були покладені головами на захід. У північній частині знахідки складалися переважно зі зброї та чоловічого костюму, в південній — із жіночий прикрас. **Інвентар:** в «жертвовному місці» — два шоломи, під шоломами — дві окиснені кольчуги та два гурячих роги зі срібними орнаментованими накладками, під ними — бронзова фігурка бога Тора (ігрова фігурка?), два залізні ножі, дві золоті візантійські монети та роздавлений залізний казан із перепаленими кістками барана та птахів. В центрі кострища — половина золотої візантійської монети, золота бляха з прикипілим срібним злитком, золоті злитки та золоті нитки, три срібні сережки зі скляними напуксними намистинами, срібний гудзик із вушком, срібні, бронзові та скляні злитки, два бронзові бубонці, бронзові ремінні наконечники, залізні кільця, різні намистини, бронзова ручка від розплавленої посудини, в котрій містилося понад сто гральних кісток і бронзовий виріб у формі астрагалу, шестигранна гральна кістка, кістяні пластини з отворами по центру і по краях, овальна кістяна пластина з хрестоподібним вирізом, дві кістяні фігурки у формі шашок, кістяний гостроконечник із отвором на тупому кінці, уламок кістяної орнаментованої бляхи, уламки орнаментованих кістяних гребінців, кістяна кулька з залізним окисом, два перепалених овальних камені, глиняне пряслице. В північній частині — два мечі, шабля, два списи, дротик, два ножі, фрагменти кольчуги, фрагмент великої бронзової бляхи (від щита?), стремена, шпора, роздавлена посудина з перепаленими кістками барана, залізна посудина з прикипілою щелепою тварини, бронзова посудина з вугіллям, крупні обвуглені кістки, а також — дрібні пташині та риб'ячі. В західній частині

кострища — залізні вістря списів, вістря стріл різної форми, три кам'яні оселки (один — у срібній позолоченій оправі з кілечком), залізні ножі з різьбленими колодками, кільця й невизначені залізні вироби. В південній частині — залізні стремена, кільце, вудила, три залізні та один бронзовий предмет трикутної форми з загнутими кінцями, підковоподібний предмет із прикипілим срібним злитком, окиснені предмети невідомого призначення, обвуглені тваринні кістки. В східній частині — залізні серпи, сокири, долота, ключі, замки, шарніри, шпильки, обвуглені хлібні зерна та невизначені предмети. По всій поверхні кострища — залізні обручі та дужки від відер; обвуглені кістки людини, тварин, птахів і риб, уламки глиняного посуду (Самоквасов 1916, с. 4—35).

ЛІТЕРАТУРА

- Авдусин, Д. А. 1967. *Археология СССР*. Москва: Высшая школа.
- Авдусин, Д. А. 1972. Гнездово и Днепровский путь. В: Янин, В. Л. (ред.). *Новое в археологии. Сборник статей, посвященный 70-летию А. В. Арциховского*. Москва: МГУ, с. 159-169.
- Авдусин, Д. А. 1974. Скандинавские погребения в Гнездове. *Вестник МГУ, Серия «История»*, 1, с. 74-86.
- Андрощук, Ф. 2017. *Осеберг. Загадки королевского кургана*. Киев: Laurus.
- Баран, В., Томенчук, Б., Фігурний, Ю. 2017. *Давній Галич*. Київ: О. Філюк.
- Бельский, С. В., Шмелев, К. В. 2020. Калманиеми 1 — погребальный комплекс эпохи викингов в Северном Приладожье. *Российская археология*, 1, с. 141-156.
- Бібіков, Д. В. 2020. Про поховання в човнах та їхні імітації з території Південної Русі. В: Титова, О. М. (ред.). *Танатологія: смерть та навколо смерті в європейській культурі. Матеріали Міжнародної наукової конференції*, 1—2, с. 139-143.
- Бібіков, Д. В. 2021. Поховання скандинавів на півдні Русі: проблема визначення етнічних індикаторів. В: Бібіков, Д. В. (ред.). *Матеріали Наукової археологічної онлайн-конференції «Від язичництва до християнства: релігійні вірування ранньосередньовічного населення Середнього Подніпров'я» (Вишгород, 21 грудня 2020 р.)*. Вишгород; Київ: Вишгородський історико-культурний заповідник, ІА НАН України, с. 40-53.
- Бліфельд, Д. І. 1949. *Звіт про роботу Деснянської археологічної експедиції 1946 року*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1949/7.
- Бліфельд, Д. І. 1955. Деснянська археологічна експедиція. *Археологічні пам'ятки УРСР*, V, с. 12-21.
- Бліфельд, Д. І. 1956. *Звіт про археологічні дослідження в селі Шестовиці в 1956 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/12а.
- Бліфельд, Д. І. 1957. *Звіт про археологічні дослідження у с. Шестовиці в 1957 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957/14.
- Бліфельд, Д. І. 1977. *Давньоруські пам'ятки Шестовиці*. Київ: Наукова думка.
- Боровский, Я. Е. 1982. *Мифологический мир древних киевлян*. Киев: Наукова думка.
- Бранденбург, Н. Е. 1895. *Курганы Южного Приладожья*. Материалы по археологии России, 18. Санкт-Петербург: ИАК.

- Булкин, В. А. 1975. Большие курганы Гнездовского могильника. *Скандинавский сборник*, XX, с. 134-146.
- Булкин, В. А., Назаренко, В. А., Носов, Е. Н. 1972. О работах Староладожского отряда. *Археологические открытия 1971 г.*, с. 31-32.
- Гончаров, В. К. 1955. Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР у 1955 р. В: Гончаров, В. К., Юра, Р. О., Копилов Ф. Б., Кілієвич, С. Р. 1955. *Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1955 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1955/4.
- Гончаров, В. К. 1957. Археологічні розкопки в Києві у 1955 р. *Археологія*, X, с. 122-135.
- Егоров, В. Л. (ред.). 1996. *Путь из варяг в греки. Каталог выставки.* Москва: Калинин и Ко.
- Жарнов, Ю. Э. 1991. Женские скандинавские погребения в Гнездове. В: Авдусин, Д. А. (ред.). *Смоленск и Гнездово (к истории древнерусского города).* Москва: МГУ, с. 200-225.
- Зозуля, С. С. 2014. К вопросу об особенностях камерного обряда погребения в Ярославском Поволжье. Погребения в курганах 100 и 459 Тимерёвского археологического комплекса. В: *XIV Тихомировские краеведческие чтения: Материалы научной конференции.* Ярославль: ЯГИАХМЗ, с. 233-243.
- Івакін, В. Г. 2008. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва.* Київ: КИТ.
- Клейн, Л. С., Лебедев, Г. С., Назаренко, В. А. 1970. Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения. *Труды Ленинградского отделения Института истории*, 11: Исторические связи Скандинавии и России IX—XX вв., с. 226-252.
- Ковалевский, А. П. 1956. *Книга Ахмеда Ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921—922 гг. Статьи, переводы и комментарии.* Харьков: ХГУ.
- Кубишев, А. І. 1964. Стародавній Китаїв. *Археологія*, 17, с. 43-55.
- Кулаков, В. И. 1999. Ирзекапинис. *Stratum plus*, 5, с. 211-273.
- Кулаков, В. И. 2012. *Неманский янтарный путь в эпоху викингов.* Калининград: Калининградский областной музей янтаря.
- Лебедев, Г. С. 1970. Разновидности обряда трупопожжения в могильнике Бирка. В: Колчин, Б. А., Шер, Я. А. (ред.). *Статистико-комбинаторные методы в археологии.* Москва: Наука, с. 180-190.
- Лебедев, Г. С. 1974. Шведские погребения в ладье VII—XI вв. *Скандинавский сборник*, XIX, с. 150-183.
- Мезенцева, Г. Г. 1976. *Отчёт о работе Белгородской экспедиции Киевского гос. университета им. Т. Г. Шевченко в 1976 году.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1976/75.
- Мезенцева, Г. Г., Прилишко, Я. П. 1977. Новые открытия на раскопках Белгорода Киевского. *Археологические открытия 1976 г.*, с. 339-340.
- Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII—X ст. між Дніпром і Карпатами.* Київ: ІА НАН України.
- Моця, А. П. 1987. *Население Среднего Поднепровья IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Моця, А. П. 1990а. *Погребальные памятники южнорусских земель IX—XIII вв.* Киев: Наукова думка.
- Моця, О. П. 1990б. Поховання скандинавів на півдні Київської Русі. *Археологія*, 4, с. 90-97.
- Назаренко, В. А. 1985. Могильник в урочище Плакун. В: Седов, В. В. (ред.). *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования.* Ленинград: Наука, с. 156-169.
- Петрухин, В. Я. 1983. Об особенностях славяно-скандинавских этнических отношении в раннефеодальный период (IX—XI вв.). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1981*, с. 174-181.
- Петрухин, В. Я. 1998. Большие курганы Руси и Северной Европы: К проблеме этнокультурных связей в раннесредневековый период. В: Янин, В. Л. (ред.). *Историческая археология: традиции и перспективы.* Москва: Памятники исторической мысли, с. 361-369.
- Петрухин, В. Я. 2010. *Мифы древней Скандинавии.* Москва: Астрель, АСТ.
- Петрухин, В. Я. 2011. *«Русь и все языцы»: Аспекты исторических взаимосвязей. Историко-археологические очерки.* Москва: Языки славянских культур.
- Прайс, Н. 2021. *История викингов: дети Ясена и Вяза.* Москва: КоЛибри, Азбука-Аттикус.
- Самоковасов, Д. Я. 1916. *Могильные древности Северянской Черниговщины.* Москва: Синодальная типография.
- Сарачев, И. 2000. Типология венчиков древнерусских горшков Днепровского Левобережья. В: Григорьев, А. *Северская земля в VIII — начале XI вв. по археологическим данным.* Тула: Гриф и Ко, с. 225-236.
- Сизов, В. И. 1902. *Курганы Смоленской губернии.* 1: Гнездовский могильник. Материалы по археологии России, 28. Санкт-Петербург: Главное Управление Уделов.
- Смирницкая, О. А. (ред.). 1999. *Исландские саги.* 1. Санкт-Петербург: Нева.
- Смоличев, П. И. 1926а. *Реестр вещей, найденных при раскопках северянских могил возле с. Шестовицы в июле—августе 1926 г.* НА ІА НАН України, ф. 6, спр. 31.
- Смоличев, П. И. 1926б. *Щоденник розкопів сіверянських могил біля с. Шестовиці на Чернігівщині. Липень—серпень 1926 р.* НА ІА НАН України, ф. 6, спр. 30.
- Сорокин, П. Е. 2018. Погребальные ладьи на территории Руси. *Stratum plus*, 5, с. 235-250.
- Стальсберг, А. 1998а. Интерпретация скандинавских погребений с ладьей, происходящих с территории Древней Руси. В: Седов, В. В. (ред.). *Труды VI Международного конгресса славянской археологии.* 4: Общество, экономика, культура и искусство славян. Москва: Эдиториал УРСС, с. 362-371.
- Стальсберг, А. 1998б. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси. В: Янин, В. Л. (ред.). *Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина.* Москва: Памятники исторической мысли, с. 277-287.
- Стеблин-Каменский, М. И., Смирнов, А. А. (ред.). 1973. *Исландские саги. Ирландский эпос.* Москва: Художественная литература.
- Стеблин-Каменский, М. И. (ред.). 2006. *Младшая Эdda.* Санкт-Петербург: Наука.
- Толочко, П. П. 1990. Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси. В: Толочко, П. П. (ред.). *Славяне и Русь (в зарубежной историографии).* Киев: Наукова думка, с. 99-121.
- Шишлина, Н. И., ван дер Плихт, Й., Севастьянов, С. В., Кузнецова, О. В., Мурашева, В. В., Каинов, С. Ю., Зозуля, С. С., Шевцов, А. О. 2017. Радиоуглеродное AMS-датирование экспонатов Исторического музея: результаты и обсуждение. *Известия Самарского научного центра РАН*, 19, 3 (2), с. 398-405.

- Щавелев, А. С. 2013. Заметки о деталях погребения в кургане «Чёрная могила». В: Ивакин, Г. Ю. (ред.). *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірка праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Петровича Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній світ, с. 353-355.
- Юра, Р. 1955а. Дневник № 1 Киевской экспедиции Института археологии АН УССР. В: Гончаров, В. К., Юра, Р. О., Копилов, Ф. Б., Кілієвич, С. Р. 1955. *Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1955 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1955/4.
- Юра, Р. О. 1955b. Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1955 р. (Діляниці № 1, 6, 8, 9). В: Гончаров, В. К., Юра, Р. О., Копилов, Ф. Б., Кілієвич, С. Р. *Звіт про археологічні розкопки Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР 1955 р.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1955/4.
- Allmäe, R., Maldre, L., Tomek, T. 2011. The Salme I ship burial: An osteological view of a unique burial in Northern Europe. *Interdisciplinaria Archaeologica. Natural Sciences in Archaeology*, 2, p. 109-124.
- Andersson, G. 1963. Boatgraves in Finland. *Suomen Museo*, 70, p. 5-23.
- Arbman, H. 1955. *Svear i österviking*. Stockholm: Natur och Kultur.
- Arne, T. J. 1952. Det vikingatida Gnezdovo Smolensk föregångare. I. In: Stenberger, M. (ed.). *Arkeologiska forskningar och fynd*. Stockholm: Svenska arkeologiska samfundet, s. 235-244.
- Arwidsson, G. 1942. *Valsgårde 6. Die Gräberfunde von Valsgårde*. 1. Uppsala: Almqvist & Wiksells.
- Arwill-Nordladh, E. 1998. *Genuskonstruktioner i Nordisk vikingatid: förr och nu*. Gotarc, Series B, 9. Göteborg: Göteborgs Universitet.
- Ballard, C., Bradley, R., Nordenborg-Myhre, L., Wilson, M. 2004. The ship as symbol in the prehistory of Scandinavia and Southeast Asia. *World Archaeology*, 35 (3), p. 385-403.
- Bill, J. 1994. Iron nails in iron age and medieval shipbuilding. *Crossroads in ancient shipbuilding: proceedings of the sixth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Roskilde 1991*. Oxford: Oxbow books, p. 55-63.
- Brögger, A. W. 1917. *Haugen*. In: Brögger, A. W., Falk, H., Schetelig, H. (eds.). *Osebergfundet: utgit av den norske stat, I*. Kristiania: Universitetets Oldsaksamling.
- Burenhult, G. 1971. *En båtgrav från yngre järnålder i Fosie socken*. Limhamniana.
- Gansum, T. 1994. Dateringer av Farmannshaugen. *Vestfoldminne 1994*, s. 31-40.
- Gansum, T., Risan, T. 1999. Oseberghaugen — en stratigrafiskhistorie. *Vestfoldminne 1998/1999*, s. 60-73.
- Gerds, M. 2006. Scandinavian burial rites on the southern Baltic coast. Boat-graves in cemeteries of early medieval trading places. In: *Old Norse Religion in longterm perspectives: origins, changes and interactions: an international conference in Lund, Sweden, June 3—7, 2004*. Lund: Nordic Academic, p. 153-158.
- Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Gräslund, A.-S. 2004. Dogs in graves — a question of symbolism? In: *Pecus. Man and Animal in Antiquity: Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9—12, 2002*. Rome: Svenska Institutet, p. 171-180.
- Kivikoski, E. 1963. *Kvarnbacken. Ein Gräberfeld der jüngeren Eisenzeit auf Åland*. Helsinki: Finnische Altertumsgesellschaft.
- Konsa, M., Allmäe, R., Maldre, L., Vassiljev, J. 2009. Rescue excavations of a Vendel Era boat-grave in Salme, Saaremaa. *Archaeological Fieldworks in Estonia 2008*, p. 53-64.
- Larsson, G. 2007. *Ship and Society: Maritime Ideology in Late Iron Age Sweden*. Uppsala: Uppsala University.
- Lindqvist, S. 1958. Fuskhögar och falska båtgravar. *Tor*, 4, s. 101-112.
- Magnusson, M. 1980. *Vikings!* London: The Bodley Head.
- Müller-Wille, M. 1970. *Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte*. Offa, 25/26. Neumünster.
- Müller-Wille, M. 1974. Boat-graves in northern Europe. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 3: 2, p. 187-204.
- Nylen, E., Schönback, B. 1994. *Tuna i Badelunda: guld, kvinnor, båtar*. I. Västerås: Västerås stad.
- Oxenstierna, E. G. 1959. *Die Wikinger*. Stuttgart: Kohlhammer.
- Price, N. 2019. *The Viking Way: Magic and Mind in Late Iron Age Scandinavia*. 2nd Edition. Oxford: Oxbow Books.
- Røthe, G. 1994. *Osebergfunnet — en religionshistorisk tolkning. Hovedfagsoppgave i religionshistorie*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Stalsberg, A. 1979. Skandinaviske vikingetidsfunn fra det gammelrussiske riket. *Fornvannen*, 74, s. 151-160.
- Stenberger, M. 1971. *Det forntida Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

REFERENCES

- Avdusin, D. A. 1967. *Arkheologiya SSSR*. Moskva: Vysshaya shkola.
- Avdusin, D. A. 1972. Gnezdovo i Dneprovskii put. In: Ianin, V. L. (ed.). *Novoe v arkheologii. Sbornik statei, posviashchennyi 70-letiiu A. V. Artsikhovskogo*. Moskva: MGU, s. 159-169.
- Avdusin, D. A. 1974. Skandinavskie pogrebeniia v Gnezdove. *Vestnik MGU, Seriya «Istoriia»*, 1, s. 74-86.
- Androshchuk, F. 2017. *Oseberg. Zagadki korolevskogo kurghana*. Kiev: Laurus.
- Baran, V., Tomenchuk, B., Fihurnyi, Yu. 2017. *Davnii Halych*. Kyiv: O. Filiuk.
- Belskii, S. V., Shmelev, K. V. 2020. Kalmaniemi 1 — pogrebalnyi kompleks epokhi vikingov v Severnom Priladozhe. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 141-156.
- Bibikov, D. V. 2020. Pro pokhovannia v chovnakh ta yikhni imitatsii z terytorii Pivdennoi Rusi. In: Tytova, O. M. (ed.). *Tanatolohiia: smert ta navkolo smerti v yevropeiskii kulturi. Materialy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii*, 1—2, s. 139-143.
- Bibikov, D. V. 2021. Pokhovannia skandynaviv na pivdni Rusi: problema vyznachennia etnichnykh indykatyrov. In: Bibikov, D. V. (ed.). *Materialy Naukovoii arkheolohichnoi onlain-konferentsii «Vid yazychnytstva do khrystyianstva: relihiini viruvannia rannoserednovichnoho naselennia Serednoho Podniprov'ia» (Vyshhorod, 21 hrudnia 2020 r.)*. Vyshhorod; Kyiv: Vyshhorodskiy istoryko-kulturnyi zapovidnyk, IA NAN Ukrainy, s. 40-53.
- Blifeld, D. I. 1949. *Zvit pro robotu Desnianskoi arkheolohichnoi ekspedytsii 1946 roku*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1949/7.
- Blifeld, D. I. 1955. Desnianska arkheolohichna ekspedytsiia. *Arkheolohichni pam'iatky URSS*, V, s. 12-21.
- Blifeld, D. I. 1956. *Zvit pro arkheolohichni doslidzheniia v seli Shestoytsi v 1956 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/12a.

- Blifeld, D. I. 1957. *Zvit pro arkhеолоhichni doslidzhennia u s. Shestovytsi v 1957 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957/14.
- Blifeld, D. I. 1977. *Davnoruski pam'iatky Shestovytsi.* Kyiv: Naukova dumka.
- Borovskii, Ia. E. 1982. *Mifologicheskii mir drevnikh kievlian.* Kiev: Naukova dumka.
- Brandenburg, N. E. 1895. *Kurgany Iuzhnogo Priladozhia. Materialy po arkhеолоhii Rossii*, 18. Sankt-Peterburg: IAK.
- Bulkin, V. A. 1975. *Bolshie kurgany Gnezdovskogo mogilnika. Skandinavskii sbornik*, XX, s. 134-146.
- Bulkin, V. A., Nazarenko, V. A., Nosov, E. N. 1972. *O rabotakh Staroladozhskogo otriada. Arkheologicheskie otkrytiia 1971 g.*, s. 31-32.
- Honcharov, V. K. 1955. *Zvit pro arkhеолоhichni rozkopky Kyivskoi arkhеолоhichnoi ekspeditsii Instytutu arkhеолоhii AN URSSR u 1955 r.* In: Honcharov, V. K., Yura, R. O., Kopylov F. B., Kiliievych, S. R. 1955. *Zvit pro arkhеолоhichni rozkopky Kyivskoi arkhеолоhichnoi ekspeditsii Instytutu arkhеолоhii AN URSSR 1955 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1955/4.
- Honcharov, V. K. 1957. *Arkheologichni rozkopky v Kyievi u 1955 r. Arkheolohiia*, X, s. 122-135.
- Egorov, V. L. (ed.). 1996. *Put iz variag v greki. Katalog vystavki.* Moskva: Kalinkin i Ko.
- Zharnov, Iu. E. 1991. *Zhenske skandinavskie pogrebeniia v Gnezdove.* In: Avdusin, D. A. (ed.). *Smolensk i Gnezdovo (k istorii drevnerusskogo goroda).* Moskva: MGU, s. 200-225.
- Zozulia, S. S. 2014. *K voprosu ob osobennostiakh kamernogo obriada pogrebeniia v Iaroslavskom Povolzhe. Pogrebeniia v kurganakh 100 i 459 Timerevskogo arkhеолоhicheskogo kompleksa.* In: *XIV Tikhomirovskie kraevedcheskie chteniia: Materialy nauchnoi konferentsii.* Iaroslavl: IaGIAKhMZ, s. 233-243.
- Ivakin, V. H. 2008. *Khrystyianski pokhovalni pam'iatky davnoruskoho Kyieva.* Kyiv: KYT.
- Klein, L. S., Lebedev, G. S., Nazarenko, V. A. 1970. *Normanske drevnosti Kievskoi Rusi na sovremennom etape arkhеолоhicheskogo izucheniia. Trudy Leningradskogo otdeleniia Instituta istorii*, 11: *Istoricheskie sviazi Skandinavii i Rossii IX—XX vv.*, s. 226-252.
- Kovalevskii, A. P. 1956. *Kniga Akhmeda Ibn-Fadlana o ego puteshestvii na Volgu v 921—922 gg. Stati, perevody i kommentarii.* Kharkov: KhGU.
- Kubyshev, A. I. 1964. *Starodavnii Kytaiv. Arkheolohiia*, 17, s. 43-55.
- Kulakov, V. I. 1999. *Irzekapinis. Stratum plus*, 5, s. 211-273.
- Kulakov, V. I. 2012. *Nemanskii iantarnyi put v epokhu vikingov.* Kalinigrad: Kaliningradskii oblastnoi muzei iantaria.
- Lebedev, G. S. 1970. *Raznovidnosti obriada truposozhzheniia v mogilnike Birka.* In: Kolchin, B. A., Sher, Ia. A. (eds.). *Statistiko-kombinatornye metody v arkhеолоhii.* Moskva: Nauka, s. 180-190.
- Lebedev, G. S. 1974. *Shvedskie pogrebeniia v lade VII—XI vv. Skandinavskii sbornik*, XIX, s. 150-183.
- Mezentseva, G. G. 1976. *Otchet o rabote Belgorodskoi ekspeditsii Kievskogo gos. universiteta im. T. G. Shevchenko v 1976 godu.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1976/75.
- Mezentseva, G. G., Prilipko, Ia. P. 1977. *Novye otkrytiia na raskopkakh Belgoroda Kievskogo. Arkheologicheskie otkrytiia 1976 g.*, s. 339-340.
- Mykhailyna, L. P. 2007. *Slov'iany VIII—X st. mizh Dni-prom i Karpatamy.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Motsia, A. P. 1987. *Naselenie Srednego Podneprov'ia IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.
- Motsia, A. P. 1990a. *Pogrebalnye pamiatniki iuzhnorusskikh zemel IX—XIII vv.* Kiev: Naukova dumka.
- Motsia, O. P. 1990b. *Pokhovannia skandinaviv na pivdni Kyivskoi Rusi. Arkheolohiia*, 4, s. 90-97.
- Nazarenko, V. A. 1985. *Mogilnik v urochishche Plakun.* In: Sedov, V. V. (ed.). *Srednevekovaia Ladoga. Novye arkhеолоhicheskie otkrytiia i issledovaniia.* Leningrad: Nauka, s. 156-169.
- Petrukhin, V. Ia. 1983. *Ob osobennostiakh slaviano-skandinavskikh etnicheskikh otnošenii v rannefeodalnyi period (IX—XI vv.). Drevneishie gosudarstva na territorii SSSR. Materialy i issledovaniia, 1981*, s. 174-181.
- Petrukhin, V. Ia. 1998. *Bolshie kurgany Rusi i Severnoi Evropy: K probleme etnokulturnykh sviazei v rannesrednekovyi period.* In: Ianin, V. L. (ed.). *Istoricheskaia arkhеолоhiiia: traditsii i perspektivy.* Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 361-369.
- Petrukhin, V. Ia. 2010. *Mify drevnei Skandinavii.* Moskva: Astrel, AST.
- Petrukhin, V. Ia. 2011. *«Rus i vse iazytsy»: Aspekty istoricheskikh vzaimosvიაzei. Istoriko-arkheologicheskie ocherki.* Moskva: Iazyki slavianskikh kultur.
- Prais, N. 2021. *Istoriia vikingov: deti Iasenia i Viaza.* Moskva: KoLibri, Azbuka-Attikus.
- Samokvasov, D. Ia. 1916. *Mogilnye drevnosti Severianskoi Chernigovshchiny.* Moskva: Sinodalnaia tipografiia.
- Sarachev, I. 2000. *Tipologiia venchikov drevnerusskikh gorshkov Dneprovskogo Levoberezhia.* In: Grigorev, A. *Severskaia zemlia v VIII — nachale XI vv. po arkhеолоhicheskim dannym.* Tula: Grif i Ko, s. 225-236.
- Sizov, V. I. 1902. *Kurgany Smolenskoii gubernii.* 1: *Gnezdovskii mogilnik. Materialy po arkhеолоhii Rossii*, 28. Sankt-Peterburg: Glavnoe Upravlenie Udelov.
- Smirnitkaia, O. A. (ed.). 1999. *Islandskie sagi.* 1. Sankt-Peterburg: Neva.
- Smolichev, P. I. 1926a. *Reestr veshchei, naidennykh pri raskopkakh severianskikh mogil vozle s. Shestovytsy v iuule—avguste 1926 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 6, spr. 31.
- Smolichev, P. I. 1926b. *Shchodennyi rozkopiv siverianskikh mohyl bilia s. Shestovytsi na Chernihivshchyni. Lypen—serpen 1926 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 6, spr. 30.
- Sorokin, P. E. 2018. *Pogrebalnye ladi na territorii Rusi. Stratum plus*, 5, s. 235-250.
- Stalsberg, A. 1998a. *Interpretatsiia skandinavskikh pogrebenii s ladei, proiskhodiashchikh s territorii Drevnei Rusi.* In: Sedov, V. V. (ed.). *Trudy VI Mezhdunarodnogo kongressa slavianskoi arkhеолоhii.* 4: *Obshchestvo, ekonomika, kultura i iskusstvo slavian.* Moskva: Editorial URSS, s. 362-371.
- Stalsberg, A. 1998b. *O skandinavskikh pogrebeniiaakh s lodkami epokhi vikingov na territorii Drevnei Rusi.* In: Ianin, V. L. (ed.). *Istoricheskaia arkhеолоhiiia. Traditsii i perspektivy. K 80-letiiu so dnia rozhdeniia D. A. Audusina.* Moskva: Pamiatniki istoricheskoi mysli, s. 277-287.
- Steblin-Kamenskii, M. I., Smirnov, A. A. (ed.). 1973. *Islandskie sagi. Irlandskii epos.* Moskva: Khudozhestvennaia literatura.
- Steblin-Kamenskii, M. I. (ed.). 2006. *Mladshaia Edda.* Sankt-Peterburg: Nauka.
- Tolochko, P. P. 1990. *Spornye voprosy rannei istorii Kievskoi Rusi.* In: Tolochko, P. P. (ed.). *Slaviane i Rus (v zaru-bezhnoi istoriografii).* Kiev: Naukova dumka, s. 99-121.
- Shishlina, N. I., van der Plikht, I., Sevastianov, S. V., Kuznetsova, O. V., Murasheva, V. V., Kainov, S. Iu., Zozulia, S. S., Shevtsov, A. O. 2017. *Radiouglerodnoe AMS-datirovanie eksponatov Istoricheskogo muzeia: rezultaty i obsuzhdenie. Izvestiia Samar-skogo nauchnogo tsentra RAN*, 19, 3 (2), s. 398-405.
- Shchavelev, A. S. 2013. *Zametki o detaliakh pogrebeniia v kurgane «Chernaia mogila».* In: Ivakin, H. Yu. (ed.). *Slov'iany i Rus: arkhеолоhiiia ta istoriia. Zbirka prats na poshanu diisnoho chlena NAN Ukrainy Petra Petrovycha Tolochka z nakhody yoho 75-richchia.* Kyiv: Starodavnii svit, s. 353-355.
- Iura, R. 1955a. *Dnevnik N 1 Kievskoi ekspeditsii Instituta arkhеолоhii AN URSSR.* In: Goncharov, V. K., Iura, R. O., Kopylov, F. B., Kiliievich, S. R. 1955. *Zvit pro arkhеолоhichni rozkopki Kiiivskoi arkhеолоhichnoi ekspeditsii Instytutu arkhеолоhii AN URSSR 1955 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1955/4.
- Iura, R. O. 1955b. *Zvit pro arkhеолоhichni rozkopky Kyivskoi arkhеолоhichnoi ekspeditsii Instytutu arkhеолоhii AN URSSR 1955 r.* (Dilnytsi N 1, 6, 8, 9). In: Honcharov, V. K., Yura, R. O., Kopylov, F. B., Kiliievych, S. R. *Zvit pro arkhеолоhichni rozkopky Kyivskoi arkhеолоhichnoi ekspeditsii Instytutu arkhеолоhii AN URSSR 1955 r.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1955/4.
- Allmäe, R., Maldre, L., Tomek, T. 2011. *The Salme I ship burial: An osteological view of a unique burial in Northern Europe. Interdisciplinaria Archaeologica. Natural Sciences in Archaeology*, 2, p. 109-124.
- Andersson, G. 1963. *Boatgraves in Finland. Suomen Museo*, 70, p. 5-23.
- Arbman, H. 1955. *Svear i österviking.* Stockholm: Natur och Kultur.
- Arne, T. J. 1952. *Det vikingatida Gnezdovo Smolensk föregångare.* I. In: Stenberger, M. (ed.). *Arkeologiska forskn-*

ingar och fynd. Stockholm: Svenska arkeologiska samfundet, s. 235-244.

Arwidsson, G. 1942. *Valsgårde 6. Die Gräberfunde von Valsgårde*. 1. Uppsala: Almqvist & Wiksells.

Arwill-Nordlath, E. 1998. *Genuskonstruktioner i Nordisk vikingatid: förr och nu*. Gotarc, Series B, 9. Göteborg: Göteborgs Universitet.

Ballard, C., Bradley, R., Nordenborg-Myhre, L., Wilson, M. 2004. The ship as symbol in the prehistory of Scandinavia and Southeast Asia. *World Archaeology*, 35 (3), p. 385-403.

Bill, J. 1994. Iron nails in iron age and medieval shipbuilding. *Crossroads in ancient shipbuilding: proceedings of the sixth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, Roskilde 1991*. Oxford: Oxbow books, p. 55-63.

Brögger, A. W. 1917. *Haugen*. In: Brögger, A. W., Falk, Hj., Schetelig, H. (eds.). *Osebergfundet: utgit av den norske stat, I. Kristiania: Universitetets Oldsaksamling*.

Burenhult, G. 1971. *En båtgrav från yngre järnålder i Fose socken*. Limhamniana.

Gansum, T. 1994. Dateringer av Farmannshaugen. *Vestfoldminne 1994*, s. 31-40.

Gansum, T., Risan, T. 1999. Osebergshaugen — en stratigrafiskhistorie. *Vestfoldminne 1998/1999*, s. 60-73.

Gerds, M. 2006. Scandinavian burial rites on the southern Baltic coast. Boat-graves in cemeteries of early medieval trading places. In: *Old Norse Religion in longterm perspectives: origins, changes and interactions: an international conference in Lund, Sweden, June 3—7, 2004*. Lund: Nordic Academic, p. 153-158.

Gräslund, A.-S. 1980. *Birka IV: The Burial Customs. A study of the graves on Björko*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

Gräslund, A.-S. 2004. Dogs in graves — a question of symbolism? In: *Pecus. Man and Animal in Antiquity: Proceedings of the Conference at the Swedish Institute in Rome, September 9—12, 2002*. Rome: Svenska Institutet, p. 171-180.

Kivikoski, E. 1963. *Kvarnbacken. Ein Gräberfeld der jüngeren Eisenzeit auf Åland*. Helsinki: Finnische Altertumsgesellschaft.

Konsa, M., Allmäe, R., Maldre, L., Vassiljev, J. 2009. Rescue excavations of a Vendel Era boat-grave in Salme, Saaremaa. *Archaeological Fieldworks in Estonia 2008*, p. 53-64.

Larsson, G. 2007. *Ship and Society: Maritime Ideology in Late Iron Age Sweden*. Uppsala: Uppsala University.

Lindqvist, S. 1958. Fuskhögar och falska båtgravar. *Tor*, 4, s. 101-112.

Magnusson, M. 1980. *Vikings!* London: The Bodley Head.

Müller-Wille, M. 1970. *Bestattung im Boot. Studien zu einer nordeuropäischen Grabsitte*. Offa, 25/26. Neumünster.

Müller-Wille, M. 1974. Boat-graves in northern Europe. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 3: 2, p. 187-204.

Nylen, E., Schönback, B. 1994. *Tuna i Badelunda: guld, kvinnor, båtar*. I. Västerås: Västerås stad.

Oxenstierna, E. G. 1959. *Die Wikinger*. Stuttgart: Kohlhammer.

Price, N. 2019. *The Viking Way: Magic and Mind in Late Iron Age Scandinavia*. 2nd Edition. Oxford: Oxbow Books.

Røthe, G. 1994. *Osebergfunnet — en religionshistorisk tolkning*. Hovedfagsoppgave i religionshistorie. Oslo: Universitetet i Oslo.

Stalsberg, A. 1979. Skandinaviske vikingetidsfunn fra det gammelrussiske riket. *Fornvannen*, 74, s. 151-160.

Stenberger, M. 1971. *Det forntida Sverige*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.

D. V. Bibikov

BOATS AND THEIR SYMBOLS IN THE FUNERAL RITE ON THE LANDS OF SOUTHERN RUS

The funeral in boats was widespread in Northern Europe from Iceland to the Volga region during the Viking Age. But in the works devoted to this rite the materials of Southern Rus are practically ignored though being studied worst.

The remains of small boats which can be recorded very rarely are survived in two or three burials. Ship rivets were found in six burials. Despite the insufficient number of these mounts in two cases we can also talk about the use of full-fledged funeral boats. In the other four assemblages the rivets placed on the grave acted as a symbol of the ship which replaced the whole. Available materials allow us to attribute the existence of the rite in Southern Rus to the second half of the tenth century. It probably ceased to be practiced after the introduction of Christianity in 988.

In the territory of Southern Rus the burial in boats can be considered as an ethnic indicator of the presence of Scandinavians, probably — natives of Central Sweden. A relatively small number of such burials reflects a change in the usual way of life of the Normans in the new conditions.

Although in Scandinavia since the ninth century the significant simplification and «democratization» of the rite could be observed, in Eastern Europe it remains to be elitist. In all burials of Southern Rus the composition of the grave goods indicates the burial of men. Most of them contained weapons or whole sets of them, often the remains of a horse and rider's equipment, attributes of trade — weights, fragments of scales, coins. At the same time these materials demonstrate a clear social hierarchy of the dead — from ordinary soldiers to the princely class. Chorna Mohyla barrow in Chernihiv was the largest and richest Old Rus mound where a local prince was probably buried. The ship rivets were also found among the materials from this barrow 120 years later excavation.

Keywords: Viking Age, Southern Rus, funeral rite, burial in boats, boat rivets.

Одержано 31.03.2022

БІБІКОВ Дмитро Валентинович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

BIBIKOV Dmytro V., Ph. D., Researcher, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-4288-2091, e-mail:

bibikovdmytrov@gmail.com.